Ivo Andrić

PROKLETA AVLIJA

IVO ANDRIĆ

PROKLETA AVLIJA

ZAGREB 1967

PROKLETA AVLIJA

Zima je, sneg zameo sve do kućnih vrata i svemu oduzeo stvarni oblik, a dao jednu boju i jedan vid. Pod tom belinom iščezlo je i malo groblje na kom samo najviši krstovi vrhom vire iz dubokog snega. Jedino tu se vide tragovi uske staze kroz celac sneg; staza je proprćena juče za vreme fra-Petrovog pogreba. Na kraju te staze tanka pruga prtine širi se u nepravilan krug, a sneg oko nje ima rumenu boju raskvašene ilovače, i sve to izgleda kao sveža rana u opštoj belini koja se proteže do u nedogled i gubi neprimetno u sivoj pustinji neba još punog snega.

Sve se to vidi sa prozora fra-Petrove ćelije. Belina spoljnjeg sveta tu se meša sa dremljivom senkom koja vlada u ćeliji, a tišina dobro druguje sa tihim šumom njegovih mnogobrojnih časovnika koji još rade, dok su se neki, nenavijeni, već zaustavili. Tišinu remeti jedino prigušena prepirka dvojice fratara koji u susednoj praznoj ćeliji sastavljaju inventar stvari koje su ostale iza fra-Petra.

Stari fratar Mijo Josić gunđa nešto nerazumljivo. To je odjek njegovih davnašnjih prepirki sa pokojnim fra-Petrom, koji je kao »čuven sahačija, puškar i mekanik« strasno sabirao svakakav alat, trošeći na njega manastirske novce, i ljubomorno ga čuvao od svakoga. Zatim glasno grdi mladog fra-Rastislava, koji predlaže da se naloži peć i da se popis ne vrši u hladnoj sobi.

— Jadna ti mladost! Svi ste vi mladi takvi, zimljivi kao hanumice. Treba ti topla soba! Kao da je malo loženo i potrošeno ove zime!

Tu se starac valjda priseti da time čini prekor pokojniku, nad kojim se još ni zemlja nije slegla, i zaćuta, ali odmah nastavi da kara mladića.

— Kažem ja uvjek: nisi ti Rastislav, nego Raspislav! Ni ime ti, bolan, na dobro ne sluti. Dok su se fratri zvali fra Marko, fra Mijo, fra Ivo — i bio je dobri vakat, a vi sada uzimate neka imena iz romana, odakle li, te fra Rastislav, te fra Vojislav, te fra Branimir. Tako nam i jest.

Mladi fratar odmahuje rukom na te dosetke i prekore koje je sto puta čuo i koje će morati još bogzna dokle slušati. A posao se nastavlja.

Ljudi koji popisuju zaostavštinu iza pokojnika koji je još pre dva dana bio tu, živ kao što su i oni sada, imaju neki naročit izgled. Oni su predstavnici pobedničkog života koji ide svojim putem, za svojim potrebama. Nisu to lepi pobednici. Sva im je zasluga u tom što su nadživeli pokojnika. I kad ih čovek ovako sa strane posmatra, izgledaju mu pomalo kao otimači, ali otimači kojima je osigurana nekažnjivost i koji znaju da se sopstvenik ne može vratiti ni *iznenaditi ih na poslu. Nisu sasvim to, ali po nečem* na to podsećaju.

— Piši dalje — čuje se opori glas starog fratra — piši: »Jedna kliješta velika, kreševska. Jedna.« I sve tako redom, alatka po alatka, a na kraju svake rečenice zapisani predmet tupo jekne, bačen na gomilu grubo ispreturanoga alata, koja leži na malom hrastovom strugu pokojnog fra-Petra.

Kad ih čovek tako gleda i sluša, sve se u njemu i nehotice okreće od života ka smrti, od onih koji broje i prisvajaju ka onom koji je sve izgubio i kome više ništa i ne treba, jer ni njega nema.

Sve do pre tri dana na tom poširokom minderluku, sa koga je već nestalo dušeka i prostirke a ostale samo gole daske, ležao je ili čak sedeo fra Petar i — pričao. I sada, dok gleda njegov grob u snegu, mladić u stvari misli na njegova pričanja. I sve bi hteo, i po treći i po četvrti put, da kaže kako je lepo umeo da priča. Ali to se ne može kazati.

Poslednjih nedelja mnogo i često je pričao o svom nekadašnjem boravku u Carigradu. To je bilo davno. Zbog svojih teških i zamršenih poslova fratri su poslali u Stambol fra-Tadiju Ostojića, eksdefinitora, eksgvardijana (»Sav bijaše od nekih eksova!«), čoveka spora i dostojanstvena i zaljubljenog u tu svoju sporost i svoje dostojanstvo. Taj je znao da govori turski (sporo i dostojanstveno), ali ne i da čita i piše. Stoga su mu za pratioca dali fra-Petra kao čoveka veštra turskom pismu.

Nepunu godinu su ostali u Carigradu, potrošili su sve što su poneli, još se zadužili, i ništa svršili nisu. Sve zbog nezgode koja je zadesila fra-Petra ni kriva ni dužna, ludim sticajem okolnosti, u mutnom vremenu kad vlast prestane da razaznaje pravog od krivog.

Nekako ubrzo po njihovom dolasku desilo se da je policija uhvatila neko pismo upućeno austriskom internunciju u Carigradu. To je bila opširna predstavka o stanju crkve u Albaniji, o proganjanju sveštenika i vernika. Pismonoša je uspeo da pobegne. Kako u to vreme nije bilo drugih fratara koji su iz tih krajeva stigli u Carigrad, turska policija je po nekoj svojoj logici uapsila fra-Petra. Dva meseca je ostao u zatvoru »pod istragom« a da ga niko nije čestito saslušao.

O ta dva meseca, provedena u stambolskom istražnom zatvoru, fra Petar je pričao više i lepše nego o svemu ostalom. Pričao je na prekide, u odlomcima, kako može da priča teško bolestan čovek koji se trudi da sabesedniku ne pokaže ni svoje fizičke bolove ni svoju čestu misao na blisku smrt. Ti odlomci se nisu uvek nastavljali tačno i redovno jedan na drugi. Često bi, nastavljajući pričanje, ponavljao ono što je već jednom rekao, a često bi opet otišao napred, preskočivši dobar deo vremena. Pričao je kao čovek za koga vreme nema više značenja i koji stoga ni u tuđem životu ne pridaje vremenu ni redovnom toku vremena neku važnost. Njegova priča mogla je da se prekida, nastavlja, ponavlja, da kazuje stvari unapred, da se vraća unazad, da se posle svršetka dopunjava, objašnjava i širi, bez obzira na mesto, vreme i stvarni, stvarno i zauvek utvrđeni tok događaja.

Naravno da je pri takvom načinu pričanja ostalo dosta praznina i neobjašnjenih mesta, a mladiću je bilo nezgodno da prekida pričanje ili da se vraća na njih i postavlja pitanja. Najbolje je ipak pustiti čoveka da priča slobodno.

I

To je čitava varošica od zatvorenika i stražara koju Levantinci i mornari raznih narodnosti nazivaju *Deposito,* a koja je poznatija pod imenom *Prokleta avlija,* kako je zove narod a pogotovu svi oni koji sa njom imaju ma kakve veze. Tu dolazi i tuda prolazi sve što se svakodnevno pritvara i apsi u ovom prostranom i mnogoljudnom gradu, po krivici ili pod sumnjom krivice, a krivice ovdje ima zaista mnogo i svakojake, i sumnja ide daleko i zahvata u širinu i u dubinu. Jer, carigradska policija se drži osveštenog načela da je lakše nevina čoveka pustiti iz Proklete avlije nego za krivcem tragati po carigradskim budžacima. Tu se vrši veliko i sporo odabiranje poapšenih. Jedni se ispituju za suđenje, drugi tu odleže svoju kratkotrajnu kaznu ili, ako se baš vidi da nisu krivi, bivaju pušteni, treći se upućuju u progonstvo u udaljene krajeve. A to je i veliki rezervoar iz kog policija probira lažne svedoke, »mamce« i provokatore za svoje potrebe. — Tako Avlija neprestano rešeta šarenu gomilu svojih stanovnika i, uvek puna, stalno se puni i prazni.

Tu ima sitnih i krupnih prestupnika, od dečaka koji je ukrao sa tezge grozd ili smokvu do svetskih varalica i opasnih obijača; ima nevinih i nabeđenih, maloumnih i izgubljenih, ili omaškom dovedenih ljudi iz Carigrada i iz cele zemlje. Pretežnu većinu sačinjavaju carigradski apsenici, pravi izbor najgoreg od najgoreg što gamiže po carigradskim pristaništima i trgovima ili se zavlači po jazbinama na periferiji grada. Obijači, secikese, kockari od zanata; krupne varalice i ucenjivači; sirotinja koja krade i vara da bi živela; pijanice, vesela braća koja zaboravljaju da popijeno plate ili mehanski razbijači i ukoljice; bledi i potuljeni jadnici koji od opojnih droga traže ono što od života nisu mogli da dobiju i zato uživaju hašiš, puše ili jedu opijum, i ne zaustavljaju se ni pred čim, samo da bi došli do otrova bez kog ne mogu; nepopravljivo poročni starci i nepopravljivo porokom upropašćeni mladići; ljudi sa svakojakim izvitoperenim nagonima i navikama koje ne kriju i ne ulepšavaju nego ih često izlažu svetu na vidik, a i kad ih kriju sakriti ih ne mogu, jer progovaraju na svakom koraku kroz njihova dela.

Ima višestrukih ubica i takvih koji su već nekoliko puta bežali sa robije i zbog toga su okovani već ovde, pre suda i osude; oni izazivački zvekeću svojim okovima, psujući besno i gvožđe i onog ko je lance izumeo.

Tu pristižu i svi oni koji su upućeni po kazni, kao prognanici, iz zapadnih pokrajina, i ovde se rešava njihova sudbina: ili se, pomoću carigradskih veza i zaštitnika, oslobađaju i vraćaju kući ili bivaju upućeni u mesto svoga zatočenja u Maloj Aziji ili Africi. To su takozvani »prolazni«, obično stariji, u svom kraju ugledni ljudi, predstavnici pojedinih vera ili grupa, zapleteni u trvenja i sukobe tamo negde u svojoj zemlji i optuženi od vlasti ili oklevetani od svojih protivnika kao politički krivci ili buntovnici. Oni donose pune sanduke i bisage odela i stvari, i s mukom se brane od carigradskih šatrovaca sa kojima moraju da dele ćeliju. Zabrinuti i povučeni, drže se po strani koliko god mogu.

Petnaestak prizemnih ili jednospratnih zgrada, građenih i dograđivanih u toku mnogih godina, povezanih visokim zidom, zatvaraju ogromno, izduženo i strmo dvorište posve nepravilna oblika. Samo ispred zgrade u kojoj su čuvari i kancelarije uprave ima malo kaldrme; sve ostalo je siva i tvrda ugažena zemlja iz koje trava ne stiže ni da nikne, toliko je ljudi od jutra do mraka gazi. A dva-tri uboga i malokrvna drveta, rasturena samo sredinom dvorišta, uvek izranjavljena i oguljena, žive mučeničkim životom, izvan godišnjih doba. To džombasto i prostrano dvorište liči preko dana na vašarište raznih rasa i naroda. A noću se sva ta gomila sateruje u ćelije, sve po petnaest, dvadeset i trideset njih u jednu. I tu se produžuje bučan i šarolik život. Mirne noći su retke.

Okorele carigradske propalice, koje se ne boje stražara i ne zarezuju nikog, pevaju bestidne pesme i dovikuju sramotne ponude svojim dilberima u susednim ćelijama. Nevidljivi ljudi se svađaju zbog mesta i loga; dozivaju u pomoć pokradeni. Neki škripe zubima u snu i uzdišu, neki krkljaju i rču kao zaklani. Velika ćelija živi tada samo zvukom, kao džungla u tami. Čas se javi neobično kliktanje, čas uzdasi, čas, kao recitativ, dve-tri otegnute reči iz pesme, tužna i jalova zamena svakojakih čulnih želja, čas nerazumljivi glasovi, grleni i teški.

I spolja dopire lupa, jer dvostruka starinska kapija koja se otvara i zatvara sa škripom i grmljavinom prima ili istura noću ljude pojedince ili u skupovima. Noću se odvode osuđeni na izdržavanje kazne ili u progonstvo. A često posle neke velike tuče u pristaništu dovode zapenušene, raščupane i okrvavljene ljude, još vruće od gneva, od alkohola i od primljenih i datih udaraca. Oni reže jedan na drugog, prete, i gledaju, ako mogu, da udare protivnika još jednom, između užurbanih stražara. A kad ih razdvoje i pozatvaraju, oni se još dugo ne smiruju, nego se iz ćelije u ćeliju dozivaju teškim pretnjama i psovkama.

Kad svane dan, zdravom i čistom čoveku biva nešto lakše. Samo malo lakše. Sav taj svet povrvi iz zagušljivih ćelija na prostranu avliju i tu se, na suncu, trebi od gamadi, previja rane ili produžuje sa grubim šalama i beskonačnim, oštrim prepirkama i mračnim obračunavanjima. Stvaraju se tihi ili glasni krugovi. Svaki takav krug ima svoje središte. To je neka grupica kockara ili šaljivčina, ili je to jedan jedini čovek koji tiho peva ili recituje masne

i smešne pesmice, ili je neko naivno pričalo ili zanesen manijak sa kojim oni iz kruga jevtino i drsko teraju šalu.

Fra Petar priđe ponekom od njih i sluša i gleda malo poizdalje. (»Sva je sreća te sam u civilu i niko ne zna ko sam i šta sam!«)

Tu, pored njegove zgrade stvara se, u senci, svakog jutra tanak krug oko nekog Zaima. To je omalen i pognut čovek bojažljiva izgleda, koji govori tiho ali sigurno i oduševljeno, a govori uvek o sebi i kazuje sve samo u krupnim potezima. Priča uvek o istoj stvari i toliko je uveličava i umnožava da bi trebalo bar sto pedeset godina života da jedan čovek sve to doživi.

Sunce se tek pomolilo, a razgovor već teče.

— Bogami si ti video sveta, Zaimaga.

— Jesam, ali šta mi to vredi kad sam, evo, postradao i kad su ljudi pogani i ne daju živeti ispravnom čoveku. A jesam prošao mnogo mesta i svuda mi je dobro bilo i ljudi me poštovali i prizivali, a i ja sam se vladao kako treba i sa svakim lepo i pošteno umeo.

Gleda zatim ćutke preda se, kao da čita neki podsetnik, i počinje kao da nastavlja gde je prekinuo.

— U Adapazaru sam zaimao i oženio se. Dobru i pametnu sam ženu imao. Ljudi su me mnogo poštovali i moja bojadžiska radnja bila je prva u varoši.

— Pa što ne ostade tamo?

— Eh, »što«?! Đavo me nagovori te uzeh još jednu ženu. I od tog dana sve krenu naopako. Jest

me zadovoljila prvih dana. To moram da kažem. Ali ćud što je imala! Ništa što se zavadila sa mojom prvom ženom i što mi je od kuće napravila pakao, nego zađe tako po varoši, pa što kažu: u jednoj ruci slama a u drugoj vatra. Gde dođe, tu svađu i omrazu stvara. Dva bi oka, što kažu, u glavi zavadila. Braća moje prve žene stadoše da me gone. Omrznu svet na mene. I ja, videvši da gubim ugled i mušteriju, i da ću i glavu izgubiti ako tako dalje pođe, rasprodam potajno i budzašto ono robe i alata pa krenem opet u svet.

— Ih, brate! Šteta! — kaže neko zabrinuto.

Zaim tužno njiše glavom kao da samo on zna kolika je to šteta.

— *E, moj bežanoviću, što ti nisi najurio tog svog* otrova, nego ti bežiš, pored tolikog svoga dobra! — kaže promuklim glasom atletski razvijen čovek iz kruga.

— »Najurio, najurio«! Nije to tako lako. Da ti znaš kakva je to žena bila. Ne možeš da se odlepiš od nje a vidiš da te nestaje.

— Ah, šta! Najurio bih ja nju pa sve da joj je sunce među nogama a mesec na trbuhu.

To opet govori onaj atlet i ljutito odlazi iz kruga, odmahujući rukom.

— Ah, šta tu žena, žena! Kad ugasiš sveću, svaka je jednaka.

A mali čovek priča dalje kako je otišao čak u Trapezunt i tu se oženio imućnom udovicom.

— Pazila me je kao oko u glavi. Tu što sam poživeo četiri godine u svakom dobru! Ali, moja nesreća, razboli se i umre žena, a ja od žalosti ne mognem tu ostati, nego opet rasprodam sve i krenem u svet. Radio sam svuda i svuda su me cenili i voleli zbog mojih zlatnih ruku. Do Soluna sam došao. I tu se oženio...

— Opet!

— Četiri ja zanata znam i jedanaest puta sam se ženio.

— Ah, ah! Pa šta bi? — pitaju iz kruga.

— Šta bi? Izvaraše me Čivuti, njena rodbina. Danas da naplatim samo polovinu onoga što mi duguju, bio bih bogat čovek. I lako bih se oslobodio potvore i izbavio odavde.

A »potvora« je u tom što je optužen da je rasturao lažan novac. Što je najgore, to nije prvi put da je pod takvom optužbom. To je kod njega kao neka bolest. Čim se izvuče ispod jedne optužbe ili odleži robiju, on se odmah laća takvog posla ili nekog drugog krivotvorenja, i kako je nespretan, odmah ga uhvate. A pri tom ne prestaje da sanja (i laže) o srećnoj ženidbi i »četiri svoja krasna zanata«. Sad strepi od teške kazne, ako se stvar dokaže, i opija se i zavarava lažima, polulažima i poluistinama koje povazdan priča dokonim ljudima spremnim na podsmeh. Čim se raziđe jedan krug, on lunja po dvorištu kao ukleta duša, prilazi drugom krugu. Sa nekim pogrebnim i plačevnim izrazom na licu on sluša šale od kojih se drugi smeju gromko i neodoljivo. Sluša sve što se priča; dugo, skromno i strpljivo čeka priliku. I kad mu se učini podesan trenutak, on upada mehanički. Neko pomene neku zemlju, naprimer Egipat. Zaim ga prekida sa gotovom pričom.

— Imao sam ja ženu Misirku. Bila je starija od mene, i pazila me, majka rođena ne bi mogla bolje. Dve godine smo lepo živeli. I ugled sam uživao u građanstvu. Ali šta ćeš? Jednog dana...

I opet dođe neka priča o nekoj izmišljenoj zemlji i bračnoj nezgodi, koju jedni slušaju uz podrugljive upadice, dok drugi odlaze već na početku, odmahujući rukom i ne štedeći jadnog Zaima.

— Ovo mu je osamnaesta.

— Doviđenja! Javite kad svrši priču.

Ali ta priča manijaka i neizlečivog falsifikatora Zaima, koji mašta o mirnom životu sa savršenom ženom, gubi se brzo u zaglušnoj vici iz susedne gomile u kojoj je planula svađa sa psovkama kakvih nema među ljudima u svetu izvan Avlije.

Sam položaj Proklete avlije bio je čudan, kao sračunat na mučenje i veće stradanje zatvorenika. (I fra Petar se često vraćao na to, nastojeći da ga opiše.) Iz Avlije se ne vidi ništa od grada ni od pristaništa i napuštenog arsenala na obali ispod nje. Samo nebo, veliko i nemilosrdno u svojoj lepoti, u daljini nešto malo od zelene azijske obale s druge

strane nevidljivog mora, i tek poneki vršak nepoznate džamije ili džinovskog kiparisa iza zida. Sve neodređeno, bezimeno, i tuđe. Tako čovek stranac ima stalno osećanje da je negde na nekom đavolskom ostrvu, izvan svega što je dotada značilo za njega život, a bez nade da će ga skoro ugledati. A zatvorenici koji su iz Carigrada kažnjeni su pored svih drugih nevolja još i time što ne vide i ne čuju ništa od svog grada; u njemu su, a kao da su sto konaka daleko od njega; i ta prividna daljina muči ih isto kao stvarna. Zbog svega toga Avlija brzo a neosetno savije čoveka i potčini ga sebi, tako da stane da se gubi. Zaboravlja ono što je bilo i sve manje misli na ono što će biti, pa mu se i prošlost i budućnost slegnu u jednu jedinu sadašnjicu, u neobični i strašni život Proklete avlije.

A kad se desi da se nebo naoblači i stane da duva mlak i nezdrav južni vetar, koji donosi zadah morske truleži, gradske nečistoće i smrada iz nevidljivog pristaništa, onda život u ćelijama i na dvorištu postaje zaista nepodnošljiv. Mučan zadah ne dolazi samo iz pristaništa nego udara iz svih zgrada i predmeta; izgleda da sva zemlja koju je pritisla Prokleta avlija lagano truli i pušta neku vonju koja čoveka truje, da mu zalogaj grkne i život omrzne. Huji vetar i kao nevidljiva bolest pada po svima. I mirni ljudi se usplahire i počinju u nerazumljivoj razdraženosti da se ljutito kreću, tražeći kavge. Teški sami sebi, apsenici izazivaju svoje sapatnike ili stražare koji su u tim danima i sami razdražljivi i kivni na

sve. Živci se zatežu do bola ili naglo popuštaju u opasnim praskanjima i bezumnim postupcima. Iskrsavaju oštri, bezrazložni sukobi, nastaju i za samu Prokletu avliju neobični ispadi. I dok jedni tako besne i sukobljavaju se sa svakim, dotle drugi, stariji i povučeni ljudi, čuče satima, odvojeni, i objašnjavaju se sa svojim nevidljivim protivnicima nečujnim šapatom ili samo grimasama i slabim pokretima ruke i glave. Izgledaju avetinjski.

U tim časovima opšteg uzbuđenja ludilo, kao zaraza i hitar plamen, ide od sobe do sobe, od čoveka do čoveka, i prenosi se sa ljudi na životinje i mrtve stvari. Uznemire se psi i mačke. Učestano i strelovito stanu da tkaju od zida do zida krupni pacovi. Ljudi treskaju vratima i lupaju kašikama u limene sudove. Predmeti sami ispadaju iz ruku. Na mahove se sve utiša od opšte, bolesne iznemoglosti. A odmah zatim u nekim zatvorenim ćelijama, sa prvim mrakom, nastane takva opšta vika da sva Avlija trepti i odjekuje. Njima se redovno pridruže i druge ćelije svojom vikom. Tada izgleda da sve što u Prokletoj avliji ima glasa urla i viče svom snagom, u bolesnoj nadi da bi negde na vrhuncu ove buke, sve ovo moglo poprskati i raspasti se, i svršiti na neki način, jednom zauvek.

U takvim časovima cela ta Prokleta avlija ječi i trešti kao ogromna dečja čegrtaljka u džinovskoj ruci a ljudi u njoj poigravaju, grče se, sudaraju među sobom i biju o zidove kao zrna u toj čegrtaljci.

Nadzornik i njegovi ljudi znaju dobro to dejstvo trule i opasne jugovine, izbegavaju sukobe koliko god je mogućno, jer su i sami zaraženi i nervozni, čuvaju kapiju, pojačavaju straže i — čekaju da jugo prestane. Oni znaju dobro, iz iskustva, da bi svaki pokušaj da se »uspostavi red« bio i opasan i nemoguć, jer nit' ima koga da to izvrši niti bi iko poslušao. A kad zdravi severni vetrovi zaista nadvladaju jugo i kad se malo razvedri, sunce ograne i vazduh pročisti, apsenici se u gomilama raspu veselo po dvorištu, sunčaju se i šale i smeju, kao prezdraveli bolesnici ili spaseni brodolomnici, a sve što je bilo za ona dva-tri luda dana predaje se lako zaboravu. Ne može niko ničeg da se seti, sve i da hoće.

Upravnik ove čudne i strašne ustanove je Latif-aga, zvani Karađoz. Taj nadimak mu je odavno postao pravo i jedino ime i pod tim imenom je poznat ne samo ovde nego i daleko izvan zidova Proklete avlije. On je i svojim izgledom i svima svojim osobinama njeno oličenje.

Otac mu je bio nastavnik u nekoj vojnoj školi; tih čovek, ljubitelj knjige i razmišljanja, oženio se već u zrelim godinama i imao je svega to jedno dete, muško. Dete je bilo živo i bistro, volelo je knjigu, ali naročito muziku i svaku igru. Do četrnaeste godine dečak je dobro učio i izgledalo je da će poći očevim stopama, ali tada je njegova živost počela da se pretvara u bes, a njegova bistrina okrenula naopakim putem. Dečak je brzo stao da se menja, čak i fizički. Naglo se raskrupnjao i nepri-

rodno se ugojio. Njegove umne, smeđe oči stale su da igraju kao na zejtinu. Napustio je školu i počeo da se druži sa kafanskim sviračima i mađioničarima, sa kockarima, pijanicama i pušačima opijuma. Sam nije imao nekog naročitog dara za veštine, ni prave strasti za kocku ili piće, ali ga je privlačio taj svet i sve ono što se plete oko njega, isto kao što ga je odbijalo sve što je pripadalo svetu mirnih, običnih sudbina, ustaljenih navika i redovnih obaveza.

Bujan i još neiskusan, mladić je brzo upao u sumnjive poslove i drske podvige svoga društva i došao u sukob sa zakonom. I ne jedanput. Otac ga je vadio nekoliko puta iz zatvora, koristeći svoj ugled i svoja poznanstva sa ljudima na položaju, naročito sa upravnikom celokupne policije, starim i dobrim školskim drugom. »Je li moguće da moj sin obija kuće, pljačka trgovce i otima devojke?« — pitao se očajan otac. A stari, iskusni upravnik mu je odgovarao mirno ali po istini. Da krade, ne krade baš, ni trgovce ne vara, ni devojke ne otima lično, ali gde god se te stvari dešavaju, možeš biti siguran da ćeš i njega tu negde u blizini naći. A ako ga ovako ostavimo, zagaziće i sam u prestup. Nego valja tražiti zavremena neko rešenje. I upravnik gradske policije i našao je »rešenje«, koje je smatrao kao jedino moguće, dakle najbolje: da mladića koji je pošao zlim putem uzme u svoju službu. I kao što biva, od mladog čoveka, koji je bio već zauzeo svoje mesto među kockarima i gospodskim dangubama, postao je dobar i revnostan stambolski policajac.

Nije to postao odjednom. Kolebao se prvih godina i tražio svoje mesto, a našao ga je tamo gde se najmanje moglo očekivati, u radu protiv svoga nekadašnjeg društva. Nemilosrdno se okomio na skitnice, pijanice, secikese, krijumčare i svakojake nesrećnike i dokonjake iz tamnih kvartova Stambola. Radio je sa strašću, sa neobjašnjivom mržnjom, ali i sa veštinom, sa poznavanjem te sredine kakvo je samo on mogao da ima. Te stare veze pomogle su mu da proširi krug svoga rada, jer sitni prestupnici odaju krupne. Podaci o ljudima se gomilaju, obaveštačka mreža se pojačava i širi. Izuzetna revnost i uspesi u službi doveli su ga posle desetak godina za pomoćnika upravnika ovog velikog »prihvatilišta«. A kad je stari upravnik umro od srčane kapi, on je bio jedini koji ga je mogao zameniti. Tada je počela njegova vladavina u Prokletoj avliji. I traje, evo, već dvadesetu godinu.

Raniji upravnik, tvrd i iskusan starac, imao je kruti, klasični način upravljanja. Za njega je bilo glavno da svet poroka i bezakonja u svojoj celini bude što jasnije obeležen i što bolje odvojen od sveta reda i zakona. Pojedinac i njegova krivica nisu ga mnogo zanimali. U toku mnogih godina on je na Prokletu avliju i na sve što živi u njoj gledao kao na karantin a na njene stanovnike kao na opasne i teško izlečive bolesnike koje raznim merama, kaznama i strahom, fizičkom i moralnom izolacijom treba držati što dalje od takozvanog zdravog i poštenog sveta. A inače, u svemu ih prepustiti same sebi. Ne dati im da izađu iz svog kruga, ali i ne dirati ih bez potrebe, jer se od tog dodira ništa dobro ni pametno ne može izroditi.

Novi upravnik je celim svojim stavom i svima postupcima stao odmah da primenjuje drukčiji način.

Već prve godine Latif je, kad mu je otac umro, prodao veliku, lepu očinsku kuću u Novoj mahali i kupio jedno zapušteno, veliko imanje iznad same Proklete avlije. Sve u kiparisima, ono je ličilo na zapušteno ostrvo ili starinsko groblje. Od Proklete avlije bilo je odeljeno senovitom raselinom sa šumom plemenitih drveta i čitavim sistemom raznih ograda i visokih zidova. Tu je, pored bogate žive vode, među starim drvetima, sagradio lepu kuću, koja je gledala na protivnu stranu padine i tako bila zaštićena od južnog vetra i nezdravog zadaha iz arsenala i pristaništa. Kuća je imala veliko preimućstvo da je i vrlo udaljena od Proklete avlije i vrlo blizu njoj. Po celom izgledu, po miru i čistoći, to je bio drugi svet, na hiljadu milja odavde, a ipak u samom susedstvu Avlije i nevidljivo vezan sa njom. Služeći se prekim, samo njemu pristupačnim puteljcima, Karađoz je mogao u svako doba dana, pravo od svoje kuće, neopažen ući u Avliju. (Tako se nikad nije tačno moglo znati kad je tu a kad nije, ni otkud može odjednom iskrsnuti.) Upravnik se tom mogućnošću često koristio. Nadzirao je lično i zatvorenike i njihove čuvare. I poznavajući gotovo svakog od zatočenih, njegovu prošlost i njegovu sa-

dašnju krivicu, on je sa dosta prava govorio da »zna kako diše Avlija«. A kad pojedinca i nije znao baš u glavi, poznavao je onu skitničku ili prestupničku dušu u njemu i u svakom trenutku mogao je stati pred njega i *nastaviti* razgovor o njegovoj ili tuđoj krivici. A isto tako, i još bolje, poznavao je svakog čuvara i njegove dobre i rđave, javne i skrivene osobine i sklonosti.

Tako je bar sam govorio i time se uvek hvalio. I tako je celog veka ostao i u najužoj vezi sa svetom nereda i kriminala, koji je u mladosti zauvek napustio, i u isto vreme iznad njega i daleko od njega, odeljen svojim položajem i svojim gustim baštama i za druge neprelaznim železnim ogradama i vratnicama.

Od samog početka Karađoz je »radio iznutra«. Po tom svom neobičnom načinu rada on je bio i mnogo gori, teži i opasniji, i u izvesnom smislu, ponekad bolji i čovečniji od ranijih upravnika. Od beskrajnog i neuhvatljivog preplitanja tih suprotnosti sastojao se njegov neobični odnos prema Avliji i celom onom ljudstvu koje je kao spora, mutna reka prolazio kroz nju. Ni najstariji i najlukaviji gosti Proklete avlije nisu mogli uhvatiti kraja ni konca toj Karađozovoj igri, koja je bila potpuno lična, puna neočekivanih i smelih obrta i smicalica, vrlo često u protivnosti sa svima pravilima policiskog rada i postupanja i sa opštim društvenim običajima i navikama. Već prve godine on je stekao svoj nadimak

Karađoz*. I zaista je ta Avlija i sve što je sa njom živelo i što se u njoj dešavalo bila velika pozornica i stalna gluma Karađozovog života.

Rano pregojen, kosmat i tamne puti, on je rano i ostareo, bar na izgled. Ali je njegov izgled mogao da prevari čoveka. Sa svih svojih sto oka težine, on je, kad bi zatrebalo, bio živ i brz kao lasica, a njegovo teško i mlohavo telo razvijalo je u takvim trenucima bikovsku snagu. Iza pospanog i kao mrtvog lica i sklopljenih očiju krila se uvek budna pažnja i đavolski nemirna i dovitljiva misao. Na tom licu tamnomaslinaste boje nije nikad niko video osmeh, ni onda kad bi se celo Karađozovo telo treslo od teškog unutarnjeg smeha. To lice je moglo da se steže i rasteže, menja i preobražava, od izraza krajnjeg gnušanja i strašne pretnje do dubokog razumevanja i iskrenog saučešća. Igra očiju u tom licu bila je jedna od velikih Karađozovih veština. Levo oko bilo je redovno gotovo potpuno zatvoreno, ali se između sastavljenih trepavica osećao pažljiv i kao sečivo oštar pogled. A desno oko bilo je širom otvoreno, krupno. Ono je živelo samo za sebe i kretalo se kao neki reflektor; moglo je da izađe do neverovatne mere iz svoje duplje i da se isto tako brzo povuče u nju. Ono je napadalo, izazivalo, zbunjivalo žrtvu, prikivalo je u mestu i prodiralo u najskrovitije kutove njenih misli, nada i planova. Od toga je celo lice, nakazno razroko, dobivalo čas strašan čas smešan izgled groteskne maske.

---

* Groteskna ličnost turskog pozorišta senki.

U svojim razgovorima o Karađozu apsenici su, pretresajući svaku pojedinost na njemu, govorili naročito mnogo i često o tim njegovim očima. Jedni su tvrdili da ne vidi ništa na levo oko, drugi opet da baš na ono desno, iskolačeno, ne vidi. I za dvadeset godina se nikad nisu mogli složiti u tome, ali su uvek i svi strepili od pogleda tih njegovih očiju i izbegavali ga, ako je ikako moguće bilo.

Ničeg od teškog dostojanstva osmanliskog visokog činovnika nije bilo na Karađozu ni u njegovom govoru i kretanju. U svakom pojedinom slučaju, sa svakim osumnjičenim licem on je igrao naročitu igru, bez stida i obzira, bez poštovanja drugog čoveka i sebe sama. Radio je uvek neočekivano, kao po nekom nadahnuću. Upadao je u razno doba dana i noći i prilazio pojedincu ili čitavoj grupi apsenika.

— Phi, phi, phi, phiii!

Izgovarao je te svoje slogove u različitim visinama i intonacijama, svaki put drukčije, a uvek tako kao da se čudi i gnuša i nad tim čovekom i nad samim sobom i nad »stvari« koja je među njima.

— Šta je? Ti još ovde čmavaš? Phi! Nego dede, kako je ono bilo?

Tako je razgovor počinjao, ali se nikad nije moglo znati kakav će dalji njegov tok biti. To je moglo biti dugo ispitivanje sa poznavanjem svih pojedinosti, sa teškim pretnjama koje su često bile samo pretnje, ali od kojih se svaka mogla tog istog časa pretvoriti u strašnu stvarnost. Mogla su to biti upor-

na, opasna i neodoljiva nagovaranja, ali i bezdušne lakrdije bez vidljivog smisla i cilja.

Ako pritešnjen i izmučen čovek, želeći da se oslobodi bar na trenutak Karađozovog pritiska, stane da preklinje i da kroz iskren ili glumljen plač uverava o svojoj nevinosti, Karađoz je mogao odjednom da promeni držanje i da stane da se udara po čelu.

— Šta veliš, ni kriv ni dužan nisi? Ih, kud mi to kaza baš sada, pobogu čoveče? Phi, phi, phiii! Da si rekao da si kriv, još sam mogao da te pustim, jer krivih ovde ima mnogo. Svi su krivi. Ali baš nam jedan nevin treba. I zato te ne mogu pustiti. Da nisi sam rekao, još bi nešto i moglo biti. Ovako, sada, valja da sediš ovde dok ne pronađem negde nekog nevinog, takvog kao što si ti, da te smeni. Sad, sedi i ćuti!

I Karađoz, obilazeći dalje Avliju, u pratnji nekolicine čuvara, nastavlja svoju igru, sad već samo sebe radi, viče da sve odjekuje, i ne može da se zaustavi.

— Neka mi samo niko ne kaže za nekog: nevin je. Samo to ne. Jer ovde nema nevinih. Niko ovde nije slučajno. Je li prešao prag ove Avlije, nije on nevin. Skrivio je nešto, pa ma to bilo u snu. Ako ništa drugo, majka mu je, kad ga je nosila, pomislila nešto rđavo. Svaki, dabogme, kaže da nije kriv, ali za toliko godina koliko sam ovde, ja još nisam našao da je neko bez razloga i bez neke krivice doveden. Ko ovde dođe, taj je kriv, ili se makar očešao o krivca. Phi! Pustio sam ih dosta, i po naredbi i na svoju odgovornost, da. Ali kriv je bio svaki. Ovde nevinog čoveka nema. Ali ima ih na hiljade krivih koji nisu ovde i nikad neće ni doći, jer kad bi svi krivi dospeli ovamo, ova bi Avlija morala biti od mora do mora. Ja ljude znam, krivi su svi, samo nije svakom pisano da ovde hleb jede.

Malo pomalo ceo taj monolog, govoren u hodu, postaje sve brži i življi, dok se ne pretvori u luđačku viku i psovanje svega što ova Avlija zatvara i što živi izvan nje. U glasu mu ispod sve grubosti i velikog gnušanja prema svemu jedva čujno trepti nešto kao suzan grč i žaljenje što je sve to tako.

A onaj »nevini« sad zna da može da sedi još nedeljama a da ga Karađoz više ne pogleda.

Desi se da za koju nedelju iza ovog slučaja dođu u grupi ugledni rođaci nekog bogatog mladića, koji je uhvaćen zajedno sa svojim rđavim društvom, da mole Karađoza da ga pusti jer je nevin. On se odjednom sav izmeni, kao da se nečeg prisetio, zamisli se i uozbilji, oba oka za trenutak sklopi, tako da mu se lice oduži i izmeni izraz, nagne se učtivo ka moliocima, utanji glas.

— Jeste li vi rekli onima koji su ga uapsili da je nevin?

— Jesmo, dakako da smo rekli, ali . . .

— E, to ste pogrešili. Phi, phi, phiii! To ne valja. Jer baš sada hvataju nevine a puštaju krive. Takav je nov red. Ali kad ste vi sami pred vlastima izjavili da nije ništa kriv, moraće da ostane ovde.

Ljudi gledaju, zbunjeni, u njegovu smirenu masku, očekujući da se Karađoz nasmeje i okrene stvar na šalu. I sami se pomalo smeškaju. Ali on ostaje neumoljivo ozbiljan, hladan i učtiv. I tako ih otpremi. A oni još dugo ne mogu da se priberu. Pričaju stvar među prijateljima, idu pa se žale uticajnim poznanicima, koji sležu ramenima i odmahuju rukom, kao ljudi koji tvrdo veruju da u Karađozu sedi i iz njega govori sam đavo, i to ne jedan.

Ali Karađoz će možda već sutradan, prelazeći Avliju, presresti onog prvog »nevinog« i odjednom nastaviti razgovor od pre tri nedelje. Prići će mu naglo, uneti mu se u lice, gledajući kao da će ga proždreti.

— Phi! Šta ti misliš, dokle ćeš ovde da smrdiš? Kao da nema dosta smrada i bez tebe. Odmah da se gubiš odavde, jesi li čuo? Kupi prnje i da te moje oči više ne vide, jer ću narediti da te prebiju kao mačku.

U prvi mah skamenjen od iznenađenja, čovek odjednom prikupi snagu i samo klisne iz Avlije, ostavljajući ono svojih sitnica da se čuvari i apsenici otimaju o njih.

U svojoj »igri« Karađoz je mogao sate da provede sa čovekom optuženim za neku krađu ili utaju, za silovanje, tešku povredu ili ubistvo, da se benavi, da urla ili šapuće, da izigrava glupaka ili ostrvljenog krvnika ili čoveka od srca i razumevanja, sve naizmence i sve sa istom iskrenošću i ubedljivošću. Ponekad se rvao sa takvim čovekom ili grlio, bio ga ili milovao, i jednako mu se unosio u oči: »Priznaj, jadi te ne znali! Priznaj, i spasi glavu, jer vidiš da ćeš krepati na mukama. Priznaj!«

A kad postigne cilj, izvuče priznanje i dobije podatke o saučesnicima ili o mestu na kom je skriven ukradeni novac, on samo otare dlan o dlan, kao čovek koji je najposle svršio prljav i neprijatan posao, zbaci sve te maske odjednom kao izlišne i predaje stvar redovnom postupku. Ali ni tada ne zaboravlja i ne napušta potpuno onog koji je priznao, nego mu često svojim iskazom pomaže i olakšava.

Nerazumljiva je bila ta njegova beskonačna i čudna igra, ali on, u stvari, kao da nije verovao nikad nikom, ne samo okrivljenom ni svedoku nego ni samom sebi, i stoga mu je bilo potrebno priznanje kao jedina donekle stalna tačka sa koje se može u ovom svetu, u kom su svi krivi i dostojni osude, održavati bar privid neke pravde i kakav takav red. I on je to priznanje tražio, lovio, cedio ga iz čoveka sa očajničkim naporom, kao da se bori za svoj rođeni život i razmršava svoje nerazmršljive račune sa porokom i prestupom i lukavstvom i neredom.

Ta igra je izgledala u većini slučajeva izlišna i neshvatljiva i nedostojna, toliko je bila zamršena i izvitoperena, a u stvari je bila dobro i trezno sračunata i redovno postizavala svoj cilj. U njoj nije bilo ponavljanja ni rutine, bila je uvek nova i rasla sama iz sebe, tako da je zbunjivala i najiskusnije, okorele i česte goste Proklete avlije. Ponekad je postajala nerazumljiva i onima koji već godinama rade sa Karađozom. O njoj su išle priče po Stambolu, toliko su njegovi postupci izgledali ponekad nečovečni i suludi a ponekad opet neuračunljivo blagi i puni sažaljenja i obazrivosti.

Zbog svega toga žalbe na Karađoza bile su česte i raznovrsne; čak se postavljalo pitanje njegovog smenjivanja; veziri su na Divanu raspravljali o njemu, i ne jednom. A na kraju krajeva, sve je ipak ostajalo po starom. Svi su znali da je Karađoz upravnik na svoju ruku, čudan i samovoljan, ali su isto tako znali da nije lako naći čoveka koji bi se tako dan i noć nosio sa celim jednim svetom lopova, skitnica i degenerika svake vrste i držao ih u svojoj Avliji u kakvom takvom zaptu i redu. I Karađoz je ostajao i dalje na svom mestu, da upravlja Prokletom avlijom na svoj način.

Ceo svet je nalazio da je to najprirodnije rešenje. Ceo svet, računajući tu i svet iz Proklete avlije. Tu je Karađoz oduvek bio stalan predmet razgovora, ogovaranja, podsmeha, psovanja, mržnje, nekad i fizičkih napadaja. (Opsovati svakom prilikom Karađozovu ćerku, to je ustaljen, davnašnji običaj u Avliji.) Svi oni, omađijani, prate i tumače svaki Karađozov korak i pogled, svaku reč; strepe od njega, izbegavaju ga kad mogu i koliko god mogu. Ali ti isti ljudi govore o njemu sa nepriznavanim divljenjem i prepričavaju njegove podvige. Svi su oni navikli na Karađoza, srodili se na svoj način sa njim. Grde ga, ali kao što se grdi voljeni život i kleta sudbina. On je deo njihovog prokletstva. U stalnoj strepnji i mržnji, oni su postali jedno s njim i teško im je bilo zamisliti život bez njega. I kad već mora da postoji Prokleta avlija i u njoj upravnik, onda je još najbolji ovaj i ovakav. Njegov način rada čudovišan je i ponekad za pojedinca strašan, ali u tom načinu postoji uvek mogućnost iznenađenja, u rđavom ali i u povoljnom smislu, kao neka vrsta večite lutrije i stalne neizvesnosti za apsenika. Od toga im sve, pa i sam Karađoz, postaje podnošljivije i lakše, ili bar im izgleda tako, jer svi oni vole kocku i izbegavaju izvesnost koja je za njih uvek teška. Sav taj prestonički svet poroka i nereda smatrao je Karađoza svojim; on je bio njihov »krmak«, »stenica i krvopija«, »pas i pasji san«, ali njihov.

Takav je Latifaga, zvani Karađoz. Možda bi bolje bilo kazati da je takav bio, jer i on je već prilično ostareo i otežao, i izgubio dosta od nekadašnje revnosti i zamorio se, izgleda, da iznenađuje i zaprepašćuje Avliju svojom maštom i dovitljivošću, duhovitim i ćudljivim postupcima, i solomonskim presudama. Sad više sedi tamo na zdravoj i lepoj strani ovog brega, kod svoje lepe kuće u kojoj je poženio sinove i iz koje je poudavao kćeri.

Samo s vremena na vreme javio bi se u njemu stari Karađoz, i on bi pred zadivljenom i sujeverno uplašenom Avlijom izvodio neki od svojih velikih podviga, kao pre desetak-petnaest godina.

Sa čudnom mešavinom divljenja i ogorčenja, koja se i posle toliko godina osećala u tonu i reči, fra

Petar je opširno pričao kako je »stari zlikovac« na njihove oči izvlačio priznanje iz nekih Jermena, poapšenih zbog pronevera u državnoj kovnici metalnog novca.

Iz kovnice je polagano ali stalno nestajao dragocen metal. Najposle, stvar je došla i do samog sultana, koji je u svom gnevu zapretio da će najtežim kaznama kazniti visoke činovnike, ako krađe ne prestanu a krivci ne budu pronađeni i državi šteta naknađena. Tada je uplašena vlast poapsila nekoliko neposrednih krivaca iz kovnice, a zatim čitavu jednu bogatu i razgranatu jermensku trgovačku porodicu, jer su konci istrage vodili u njihove radnje. Osam muških odraslih članova te porodice dovedeno je u Prokletu avliju. Tu su ti crnomanjasti i ugojeni ljudi udesili svoj život kako bogati ljudi pod svima uslovima mogu i umeju da ga udese. Dovučene su čitave gomile nameštaja i prostirke, donošena im je svakodnevno obilna hrana. Niko ih nije dirao ni ispitivao. I kad je već izgledalo da će cela stvar na tome i svršiti, ostareli Karađoz je izveo jedan od svojih podviga iz mladih godina.

Jednog jutra, dok je glava te porodice, prestareli, sipljivi i pregojeni Kirkor sedeo u avliji, na maloj klupici, u jednoj udubini apsanskog zida, odjednom se pojavio upravnik i seo pored njega na klupicu na kojoj je jedva bilo mesta za jednog. Ne govoreći ništa, on je celom svojom težinom sve više pritiskivao uza zid Kirkora koji je i inače teško disao. Kad ga je sasvim saterao u kameni ugao, rekao mu je tihim ali strašnim glasom, bez uvoda:

— Slušaj, stvar je krupna (carsko je u pitanju!) i ima da se reši odmah, jer će visoki činovnici, nevini ljudi, pogubiti glave zbog vas. Ti si Jermenin, znači lukav i pronicljiv, a ja vredim bar za tri Jermenina. Pa hajde da nas *četvorica* tražimo izlaz iz ove zapetljane i vrlo opasne gužve. Ono nekoliko uhvaćenih kradljivaca ljudi su od ništa. Oni štetu naknaditi ne mogu. Platiće glavom. Ali vi ste jataci. Kupovali ste kradeno budzašto. Još možete spasti glave i otkupiti se. Znam da ti nisi kriv, nego neko od tvojih. Ali dokle god se pokradeno ne nađe i ne vrati u carsku aznu, ti si taj. Nego hajde da to učinimo, jer inače, dina mi i amana, spašće to meso sa tebe u mukama i neće ga ostati ni onoliko koliko ga ima na dečaku od deset godina.

Stari Jermenin, pritešnjen, nije mogao da uhvati daha ni da kaže reč. A Karađoz mu je šapatom govorio dalje. Prvo je rekao ogromnu sumu koju porodica treba da plati državi. Od te brojke trgovcu se zamračio vid i javio ropac u grlu. Ali Karađoz ga je i dalje pritiskivao uza zid.

— Ništa, ništa. Šteta je sigurno velika, ako nije i veća od toga, a to je otprilike četvrtina vašeg celokupnog pokretnog imetka. Kako vi o svom imetku dajete uvek lažne podatke, bar za četiri puta manje nego što jeste, to je u stvari samo šesnaestina. Poslušaj me i vrati. Tako stvar može još da legne. A ne vratiš li...

Karađoz je tada izneo trgovcu, koji ga je slušao sklopljenih očiju i ubrzana daha, ceo svoj đavolski plan.

U njihovim kućama javila su se poslednjih dana dva slučaja oboljenja. Sumnja se da bi mogla biti kuga. Treba to samo objaviti i svi će oni, od najmlađeg do najstarijeg, biti zatvoreni u jermensku bolnicu za okužene. Tu ih se bar polovina može stvarno zaraziti i pomreti. Naći će se ljudi, spolja ili iz posluge, koji će im za to vreme upadati u napuštene kuće i radnje i pokrasti i ono što se vidi i ono što je skriveno. A zatim, nastupiće sve ono dalje što biva sa okuženima i njihovim kućama i imanjem.

I govoreći to pritiskivao je uza zid gotovo obeznanjenog Jermenina koji je pokušavao da nešto kaže, da šišteći, kolutajući očima traži malo vremena i slobodna prostora, da bi promislio, da bi se dogovorio sa svojima, ali Karađoz mu nije ostavljao ni jedno ni drugo, ponavljajući strašnim šapatom da sve mora biti rešeno u ovom trenutku i na ovoj klupici.

Mnogobrojni apsenici, koji su se, kao uvek, pred Karađozom bili povukli u svoje ćelije ili u najudaljenije uglove Avlije, nisu ništa od svega toga mogli da vide ili čuju. Osećali su samo da se između starog Kirkora i Karađoza tamo u onom udubljenju vrši težak obračun. Posle dugog iščekivanja videli su kako upravnik odlazi u nadzornikovu kancelariju iznad kapije, i kako Kirkor posrćući i zastajkujući kao u bunilu tetura put soba u kojima su bili njegovi. Otud se jedno vreme mogla čuti prepirka i graja — ogorčeni i uzaludni otpor mlađih članova porodice, a zatim je odjednom i to utihnulo. Stari Kirkor je između dvojice najstarijih sinova koji su ga pridržavali otišao do nadzornika, da se dogovore o načinu isplate.

U toku idućih nekoliko dana pušteni su svi, sve po dvojica-trojica odjednom.

Nedeljama je Avlija pričala o tome kako je Karađoz isterao tešku globu od Kirkora, ponavljajući sve sa pojedinostima koje su samo njih dvojica mogli da znaju, a koje su apsenici na čudesan način saznavali ili sami dodavali i kitili.

Često je fra Petar pričao o Karađozu, uvek sa pomešanim osećanjem ogorčenja, gnušanja i neke vrste nehotičnog divljenja, sa čuđenjem koje ni samo sebe ne shvata, ali i sa željom i potrebom da što bolje rečima prikaže sliku toga čudovišta, kako bi postala jasna i onome koji sluša i kako bi joj se i on čudio. I stalno se bar ponekom ironičnom reči vraćao na njega, kao da oseća da sa njim nije gotov.

Ali pričao je isto tako živo i sa pojedinostima i o životu Avlije kao celine i o zanimljivim, smešnim, žalosnim, poremećenim pojedincima ljudima u njoj; oni su mu bili bliži i bolje poznati nego razbojnici, ubojice i mračni zlikovci kojih se klonio koliko je mogao.

Pa ipak, sve to kao da nije bilo najvažnije ni zauzimalo najviše mesta u fra-Petrovim sećanjima na Prokletu avliju o kojoj je, u poslednjim danima svoga života, toliko pričao mladiću pored sebe.

II

Kao uvek, u svakom zlu, prvi dani u Prokletoj avliji bili su najgori i najteži. Naročito su noći bile nepodnošljive. Da bi se koliko toliko zaštitio od tuča, svađa i ružnih noćnih prizora, fra Petar je izabrao jedan zabačen kut prostrane ćelije, iza velikog provaljenog odžaka, i tu se sklonio sa ono malo stvari što je poneo sa sobom. Tu su već bila dva građanina iz Bugarske, takođe »prolazni« i predodređeni za progonstvo. Fra-Petra su primili bez mnogo reči, ali dobro. Svakako su bili zadovoljni da to mesto zauzme ovaj mirni, građanski odeveni čovek iz Bosne o kom nisu ništa drugo znali ni pitali, ali su pogađali da je »prolazni« kao i oni i da mu je teško kao i njima u ovoj ružnoj i opasnoj gužvi.

Očigledno imućni ljudi, oni su, koliko se moglo razabrati, bili žrtve neke pobune koja je nastala u njihovom kraju zbog preteranih poreza i nameta i nečovečnog njihovog načina uterivanja. Više kao neka vrsta talaca. Ali o svojoj krivici nisu govorili. Bili su brižni i uplašeni, ali na njihovim licima nije se ni to videlo. Ništa. Sve je u njima i na njima bilo od uzdržljivosti i opreza. Uvek opasani, obuveni i potpuno odeveni, kako ih poziv na polazak ne bi zatekao nespremne. (Dok ovi carigradski sitni i krupni apsenici smatraju Prokletu avliju kao deo svog života, i tako se i ponašaju, dotle ova dvojica stvarno i ne žive, nego samo tu borave i traju, a život im je ostao tamo u Bugarskoj. Sad čekaju rešenje. Živeće, ako im uspe da se vrate, a dok su daleko od svoga i svojih, nema života. I ne treba im. Takvi su svi »prolazni«.) Iz ćelije je izlazio uvek samo jedan od njih dvojice, i to samo retko i na koji trenutak, dok bi drugi ostajao na asuri, pored stvari. Ponajviše su sedeli ili ležali, nemi i bez pokreta. Pogled nisu dizali bez potrebe. Jeli su malo, pa i to kriomice, i pili samo vodu, zakrećući se i pri tom u stranu. Ni s kim nisu razgovarali i čudili su se i tiho negodovali što fra Petar prisustvuje u dvorištu apseničkim šalama i pričanjima, pa i sam razgovara sa ponekim od njih. A svakako su tražili od njega da ne puši u mraku jer to privlači neželjene goste.

Pa ipak, posle nekoliko dana dobili su gosta koji se odmah pretvorio u suseda. Našao se još neko koga je privukao taj ugao urednih, mirnih i povučenih ljudi »prolaznika«.

Misleći o njemu, docnije, mnogo puta, fra Petar nije mogao nikako da se tačno seti ni sata kad je došao, ni kako je došao, tražeći malo mesta, ni šta je pri tom rekao. — Kod ljudi koji nam postanu bliski mi sve te pojedinosti prvog dodira sa njima obično zaboravljamo; izgleda nam kao da smo ih vazda znali i kao da su oduvek sa nama bili. — Od svega toga u sećanju iskrsne ponekad samo neka nepovezana slika. U prvom sutonu nad njim je nagnuta silueta visokog, pognutog, na izgled mladog čoveka sa ćebetom preko jedne i sa kožnom torbom u drugoj ruci. Brzi, kosi pogledi koje su dvojica Bugara izmenjali prvo između sebe a zatim obojica sa fra-Petrom. Strelovit ali nedvosmislen izraz negodovanja, opreza i odbojne solidarnosti: Turčin! Pridošlica se smestio bez nameštanja, gotovo bez pokreta; dah mu se nije čuo. A kad god bi se te noći probudio (nema toga ko se ovde često i mnogo ne budi), fra Petar bi po nečem osetio da i »novi« pored njega ne spava.

Probudivši se u svitanje, fra Petar je pri bledoj svetlosti zore, koja je tamo napolju morala biti raskošna, okrenuo pogled na desnu stranu, gde je sinoć zanoćio Turčin pridošlica. Prvo što je ugledao bila je nevelika, u žutu kožu povezana knjiga. Jako i toplo osećanje radosti prostrujalo mu je celim telom; nešto od izgubljenog, ljudskog i pravog sveta koji je ostao daleko iza ovih zidova, lepo ali nesigurno kao snoviđenje. Trepnuo je očima, ali knjiga je stajala na mestu i bila zaista — knjiga. Tek tada je pošao dalje pogledom i video da je ta knjiga na krilu čoveka koji samo napola leži a napola sedi, naslonjen na svoj kovčežić. To je onaj sinoćnji. Pored njega putnička torba od svetle, rađene kože, pod njim mrko ćebe, sjajno i već na pogled toplo i meko kao tanko, skupoceno krzno. Po svom poreklu i vaspitanju, u skučenim granicama svojih posve skromnih potreba, fra Petar nikad nije mnogo mislio o vrednosti i obliku stvari oko sebe, niti im je pridavao neku važnost, ali ovo nije mogao da ne primeti. Nikad nije video predmete obične, svakodnevne upotrebe tako vešto izrađene i od tako fine materije; i da je ostao u Bosni i da nije zlim slučajem zapao u ovu Avliju, on ne bi znao ni mogao verovati da zaista postoje.

Pogled je išao dalje. Lice tog čoveka bilo je novo iznenađenje. Lice mladića, meko, malo podbulo, belo i bledo onim sobnim bledilom, drukčije od svega što se ovde moglo očekivati, obraslo u riđu, pahuljastu bradu od desetak dana i oborene, nešto svetlije brkove. Isticali su se veliki, bolesnički i poput uboja tamni koluti iz kojih su, sjajne od vlage i vatre, gledale modre oči. Fra-Petru, koji je u svom veku video mnogo bolesnika svake vrste, dođe odjednom sve to poznato. Ne te, ali takve oči on je već gledao. Ima takvih ljudi koji se nečeg plaše ili stide, nešto žele da sakriju. I upravo zbog toga oni svojim pogledom stalno nastoje da privuku i zadrže tuđi pogled, u želji da ga vežu za svoje oči i da mu tako ne dopuste da ide dalje i da razgleda i ispituje crte njihova lica ili delove tela ili odeću na njima. Mladić je netremice, ispitivački ali mirno gledao u fratrovo otvoreno, široko lice sa gustim, crnim brkovima i jako razmaknutim, krupnim, smeđim očima mirna pogleda.

Razgovor je počeo sam od sebe. A to su i najbolji razgovori. Najpre nešto kao pozdrav, retke neodređene reči koje se traže i u dodiru ispituju. To je bilo dovoljno fra-Petru da uvidi da Turčin nije ohol ni *odbojan, kao što bi mogao da bude. Uzdržljiv jeste,* ali na neki drugi način.

Tako su se to dopodne nekoliko puta sretali i razdvajali. I svaki put bi izgovorili po nekoliko beznačajnih reči. Takvi su tamnički razgovori, počinju sporo i sa oklevanjem, a zatim se, ne nalazeći nove hrane, gase lako i brzo u nepoverljivom ćutanju u kom svaki od sabesednika ispituje i ono što je rekao i ono što je čuo.

Oko ručka su izgubili jedan drugog iz vida. Tek posle podne su nastavili razgovor. Utvrdili su da obojica čitaju italijanski. Izmenili su po koju reč i na tom jeziku. Više kao u šali. A ipak, to ih je nekako ograđivalo od ovog sveta oko njih i približavalo među sobom. Razgovarali su o raznim gradovima i krajevima sveta, zatim o knjigama, ali kako nisu čitali iste knjige, razgovor je zapeo. Kazali su i svoja imena. Mladić se zvao Ćamil. Fra Petar je rekao svoje, prećutavši zvanje. Inače o sebi i o onom što ih je ovamo dovelo niko nije rekao ni reči. Sve se kretalo u zatvorenim krugovima i na površini života. Naročito je uzdržljiv bio mladi Turčin. Svojim tamnim i dubokim glasom i laganim klimanjem glave on je samo potvrđivao ono što je fra Petar govorio. A potvrđivao je sve, bez razmišljanja. Sam nije nijednu, ni najobičniju misao do kraja dorekao.

Zastajao je često na sredini rečenice. Pogled mu je stalno bježao u daljinu.

Fra Petar je razgovarao življe. Bio je srećan što je našao ovog sabesednika, ali je u sebi odmah pomislio: ja ovo razgovaram sa bolesnim čovekom. Nije trebalo poznavati ljude ni toliko koliko ih je on poznavao, da bi se izveo taj zaključak.

— Da, da — govorio je mladi Turčin sa nekom pomalo zapadnjačkom učtivošću, ali to »da, da« potvrđivalo je više fra-Petrovu misao o njemu nego fra-Petrove izgovorene reči.

Pa i takvi kakvi su, ti razgovori su, izgleda, bili obojici zatvorenika prijatni i dragi kao neočekivani darovi nečeg što ovde najviše nedostaje; zbog toga su ih stalno obnavljali i posle svakog prekida nastavljali.

Dvojica trgovaca gledala su ih sa skrivenim čuđenjem i još bolje skrivenom sumnjom.

A kad je stalo da se mrači, mladi Turčin i fra Petar su večerali zajedno. Večerao je fra Petar, jer mladić nije jeo ništa, žvaćući dugo i rasejano sve isti zalogaj. Neposredan i otvoren, fra Petar mu je govorio:

— Ćamil efendija, nemoj zameriti, ali ne valja ti što ne jedeš.

I uveravao ga je da čovek u nevolji treba više da jede i da bude snažniji i vedriji nego kad je u dobru.

— Da, da — odgovarao je mladić, ali ni posle toga nije jeo više nego dotad.

Sutradan su nastavili sa razgovorima koji su bili duži, življi i prirodniji. Vreme je prolazilo lepše i brže se primaklo veče. Sa sumrakom razgovor je bivao sporiji i oskudniji. Govorio je samo fra Petar. I ono rasejano »da, da« počelo je da izostaje. Mladić se sve više uvlačio u sebe i samo spuštanjem i dizanjem teških očnih kapaka potvrđivao sve, ne učestvujući pravo ni u čem.

Po crvenkastoj svetlosti na nebu i na retkim vršcima kiparisa iza visokog zida videlo se da sunce naglo zalazi tamo negde na drugoj strani nevidljivog grada. Jedno vreme i celo dvorište bilo je puno rumenog odsjaja, ali se brzo praznilo kao nagnut, četvrtast sud, i sve se više punilo senkom prvog sutona.

Stražari su ugonili apsenike u ćelije, a oni su, kao neposlušno i raštrkano stado, bežali ispred njih i sklanjali se u udaljene krajeve dvorišta. Nikom se nije napuštao dan ni odlazilo u sparne sobe. Bilo je i vike i udaraca.

U tom trenutku do ćelije pred kojom su još sedeli fratar i mladić dotrčao je stražar vičući mladićevo ime. Za njim je na nekoliko koraka trčao drugi, vičući isto, samo sa pojačanom revnošću. Tako je na svim ovakvim mestima ta sitna sluščad brza kad iza nje stoji oštro naređenje viših, brza i na zlo i na dobro, već prema tome kakve je prirode naređenje. U ovom slučaju moralo je biti dobro. Sa pažnjom koja je ovde retka obojica su pozvali mladića da odmah pređe u drugu, za njega određenu prostoriju.

Pomagali su mu da sakupi stvari. Videlo se da ide negde na bolje.

Mladić je bez mnogo čuđenja i bez pitanja primio tu neočekivanu pažnju kao naređenje. Pre polaska okrenuo se svome sabesedniku kao da će mu kazati nešto svečano i prvi put jasno, ali se samo osmehnuo i zanjihao glavom kao da pozdravlja iz daljine.

I bez reči oni su se oprostili kao dobri, stari poznanici.

Te noći fra Petar je dugo mislio o neobičnom Turčinu. Kao i jeste Turčin, i nije, ali nesrećan čovek je sigurno. Na mahove, kad bi se zaneo u polusan, činilo mu se da je tu pored njega, budan ali miran, sa svojom knjigom i svojim neobičnim, finim stvarima. U isto vreme osećao je jasno da je otišao, da ga nema. I bilo mu je žao što je tako. A kad je uspeo da zaspi pravim snom, koji je kod njega, dok je trajao, uvek bio dubok i tvrd, bez snova, bez svesti o sebi i svetu oko sebe, potonuli su u tom snu i sused s desna i misao na njega. Ali čim bi se u toku noći probudio, javljalo se u njemu neko nejasno i davnašnje, ali živo osećanje duboke žalosti iz mladalačkih godina, kad je morao da se rastaje sa dobrim drugovima i da ostane sa ravnodušnim i tuđim svetom sa kojim se po dužnosti živi i radi. A kad je svanulo, to noćno talasanje snova i privida prestalo je, i na belom danu ostala je prosta istina: suseda zaista nije bilo. Prazno mesto desno od sebe osećao je kao nelagodnost i naročitu muku u ovom životu punom sitnih i krupnih muka i nelagodnosti.

Levo od njega bila su dva trgovca, ćutljivi i uvek na polazak spremni ljudi.

Tek što se razdanilo, to prazno mesto je popunjeno. Zauzeo ga je mršav, tanak čovek, neobrijan i sav zapušten, crne, kovrdžave kose. Izvinjavao se govoreći brzo i mnogo. Ne bi hteo nikom da smeta, kaže, ali ne može da izdrži nepristojnost onih među kojima je dosad ležao, i prisiljen je da potraži mirnije mesto, među boljim ljudima. Spustio je svoj zembilj od pletenog rogoza i nešto tanka i stara odela, i nastavio da govori.

Opširni ceremoniozni uvodi nisu ovde u običaju, ali ovaj je govorio o svemu, odmah, kao da je među starim, sigurnim poznanicima. I videlo se da govori više zbog sebe, što ne može drukčije, nego zbog onog što govori i onih kojima govori.

Dvojica trgovaca još su se više povukli u se i zbili jedan uz drugog. Ali fra Petar je i slušao i gledao ovog neobičnog čoveka i celim svojim držanjem, kako se činilo, podsticao njegovu govorljivost. (A u sebi je mislio: ja sam pomalo na mog amidžu, pokojnog fra-Rafu, koji je svakog mogao da sasluša i podnese, i u šali uvek govorio: »Ja bih bez hljeba još nekako i mogao, ali bez razgovora, beli, ne mogu.«) Čovek je pričao.

Bio je Jevrejin iz Smirne. Tužno je izgledalo njegovo crno lice. Velik nos, krupne oči sa žutom zakrvavljenom beonjačom. Tužan je izgledao ceo, i brižan i uplašen, ali njegova potreba za govorom bila je veća i jača od njegove nevolje i velikog straha.

Kao da nastavlja neki sinoćni razgovor, on je fra-Petru, dok su izlazili iz ćelije u dvorište, govorio živim polušapatom o sebi i svojim stradanjima.

— Em čoveka opljačkaju, em ga optuže i zatvore! I, molim vas, otkud mi spadamo ovamo sa ovim ološem? Ja se pitam...

I nabrajao je šta se sve pita; a pitao se svašta. Pri tom se obzirao oko sebe bojažljivo, ali nije prestajao da govori. »Ova njegova govorljivost i dovela ga je ovamo«, mislio je fra Petar u sebi, slušajući već samo na jedno uho zamorno i grozničavo pričanje ovog čudnog čoveka, kad on pomenu Ćamil-efendijino ime.

— Juče sam video da se bio sklonio kraj vas, kraj pristojnih ljudi. Ali njemu su sada dali sobu u takozvanom belom čardaku, tamo kraj kapije, gde spavaju čuvari i činovnici i gde ugledniji zatvorenici imaju odvojene ćelije i naročitu hranu. I jeste, molim vas, strašno. Zar je onakav čovek za ovog, ovog...

Fra Petar se prenu.

— Vi poznajete toga — Ćamil-efendiju?

— Ja? Kako da ne! Vas ne poznajem, oprostite, našli smo se, eto... Ne poznajem vas, ali vidim da ste čovek od reda i časti, a meni je to... Vas ne, ali njega, njega da. Iz viđenja, vrlo dobro. Zna ga cela Smirna. Sve se u Smirni zna.

Još u toku prvog dana fra Petar je saznao mnogo o mladom Turčinu i njegovoj porodici, pa i o onom što ga je dovelo u ovu neobičnu kuću. Naravno, sve onako kako se od ovog Haima, tako se zvao čovek iz Smirne, moglo saznati. Sve ispreturano i izlomljeno, nešto ispušteno, a nešto opet po tri puta ponovljeno, šareno, živo, ne uvek jasno, ali sa množinom svakojakih pojedinosti. Jer ovaj čovek, koji je morao da govori, nije nikad mogao samo o jednom predmetu govoriti. Zastao bi za nekoliko trenutaka, zamislio se, tužno se mršteći, kao da ga to i samog muči i kao da uviđa da nije ni lepo ni umesno što o svima, svašta i svuda govori, ali njegova potreba da priča o tuđim životima, naročito o životima onih koji su po društvenom položaju viši ili po svojoj sudbini izuzetni, bila je jača od svega.

Jedan od onih što celog života vode neki svoj bezizgledan i unapred izgubljen spor sa ljudima i društvom iz kog su. U svojoj strasti da sve kaže i objasni, da sve pogreške i sva zlodela ljudska otkrije i da zle izobliči a dobrima oda priznanje, on je išao mnogo dalje od onog što običan, zdrav čovek može da vidi i sazna. Prizore koji su se odigrali između dvoje ljudi, bez svedoka, on je znao da ispriča do neverovatnih pojedinosti i sitnica. I nije samo opisivao ljude o kojima priča nego je ulazio u njihove pomisli i želje, i to često i u one kojih ni sami nisu bili svesni, a koje je on otkrivao. On je govorio iz njih. A imao je čudan dar da sa posve malom promenom u glasu oponaša govor lica o kome je reč, i da bude čas valija, čas prosjak, čas grčka lepotica; a posve neznatnim pokretima tela ili samo ličnih mišića mogao je da prikaže u potpunosti hod i držanje jednog čoveka ili kretanje životinja ili čak i izgled mrtvih predmeta.

Na taj način Haim je žustro i mnogo pričao o velikim i bogatim jevrejskim, grčkim, pa i turskim porodicama iz Smirne, zadržavajući se uvek na krupnim događajima i teškim stvarima. A svako takvo pričanje završavao je čudnim povicima, gotovo kliktanjem: »E? A!«, što je trebalo da znači otprilike: »Eto kakvih sve ima! A šta je moj ubogi život i moj slučaj prema njima i njihovim zapletenim sudbinama!«

A tu gde se završavalo jedno, počinjalo je drugo pričanje. Kraja nije bilo.

(Mi smo uvek manje ili više skloni da osudimo one koji mnogo govore, naročito o stvarima koje ih se ne tiču neposredno, čak i da sa prezirom govorimo o tim ljudima kao o brbljivcima i dosadnim pričalima. A pri tom ne mislimo da ta ljudska, toliko ljudska i tako česta mana ima i svoje dobre strane. Jer, šta bismo mi znali o tuđim dušama i mislima, o drugim ljudima, pa prema tome i o sebi, o drugim sredinama i predelima koje nismo nikad videli niti ćemo imati prilike da ih vidimo, da nema takvih ljudi koji imaju potrebu da usmeno ili pismeno kazuju ono što su videli i čuli, i što su s tim u vezi doživeli ili mislili? Malo, vrlo malo. A što su njihova kazivanja nesavršena, obojena ličnim strastima i potrebama, ili čak netačna, zato imamo razum i iskustvo i možemo da ih prosuđujemo i upoređujemo jedne s drugima, da ih primamo i odbacujemo, deli-

mično ili u celosti. Tako, nešto od ljudske istine ostane uvek za one koji ih strpljivo slušaju ili čitaju.)

Tako je mislio u sebi fra Petar, slušajući opširno i zaobilazno pričanje Haimovo »o Ćamil-efendiji i njegovoj sudbini«, koje je još više usporavao Haimov čudni oprez. Jer, pored sve svoje živahnosti i vatrene potrebe za govorom, on je povremeno snižavao glas do nerazgovetnosti i bacao ispitivačke poglede oko sebe, kao čovek koga mnogi gone i koji u sve sumnja.

III

Ćamil je čovek »mešane krvi«, pričao je Haim, od oca Turčina i majke Grkinje. Majka mu je bila čuvena grčka lepotica. Smirna, grad lepih Grkinja, nije videla takav stas, takvo držanje i takve plave oči. Udali su je u sedamnaestoj godini za Grka, teškog bogataša. (Haim pomenu neko dugačko grčko prezime, izgovarajući ga kao što se izgovara ime neke opšte poznate dinastije.) Imali su svega jedno *dete, žensko*. Kad je *devojčici bilo osam godina*, bogati Grk je naprasno umro. Njegovi rođaci su naskočili da prevare mladu udovicu i da zakinu što više od imetka. Žena se branila. Zbog toga je putovala čak u Atinu, da spasava bar tamošnje nasleđe. Kad se vraćala brodom u Smirnu, umrla joj je naprečac ćerka. More je bilo nemirno, brod plovio sporo, do Smirne je bilo još daleko. Po propisima trebalo je da se leš devojčice baci u more. A to su odlučno zahtevali i mornari koji su po nekom drevnom mornarskom verovanju smatrali da leš na brodu donosi nesreću, jer duša pokojnika vuče brod na dno kao olovo. Izbezumljena od bola, majka se tome oduprla. Uporno je zahtevala da joj se leš ostavi i da ga sahrani kad stigne u Smirnu, kako bi znala bar za grob svoga deteta. Kapetan broda imao je veliku muku s njom. Našavši se u teškom položaju između majčinog bola, kom nije imao srca da se odupre, i strogog propisa, koji nije smeo da povredi, kapetan je sa prvim oficirom broda smislio jednu varku. Dao je da se naprave dva jednaka mrtvačka sanduka. U jedan je položen leš devojčice i mornari su ga potajno spustili u more, a drugi je, ispunjen odgovarajućim teretom i tvrdo zakucan i zaliven, kapetan predao majci, kao da je popustio njenim molbama. Kad su stigli u Smirnu, ona je iznela kovčeg i sahranila ga na groblju.

Teško i dugo je žalila svoje dete i svakodnevno obilazila njegov grob. A kad je, s vremenom, onako mlada i lepa, počela bar donekle da zaboravlja svoj gubitak, desilo se nešto neočekivano i strašno. Žena prvog oficira sa broda na kom je dete umrlo saznala je od muža tajnu o dobronamernoj prevari koju su izvršili na brodu sa telom umrle devojčice. Tu tajnu je jednom prilikom poverila svojoj najboljoj drugarici. Posle neke ženske svađe, ta drugarica je, u svojoj gluposti i želji za osvetom, saopštila to drugima. Na nerazumljiv i nerazumljivo svirep način stvar je došla do majke. Nesrećna žena je tek sada izludela od žalosti. Trčala je na groblje, kopala noktima zemlju sa groba. Morali su silom da je odvode i da je zatvaraju, jer je htela da skoči u more za ćerkom. To je bilo pravo ludilo. Trebalo je nekoliko godina da žena prezdravi od svoje nove žalosti. A potpuno ozdravila nije nikad.

Lepu i nesrećnu udovicu prosili su mnogi Grci, ali ona je sve redom odbijala, ogorčena na svoje rođake, pa i na sve sunarodnike. Tek posle nekoliko godina udala se, na opšte iznenađenje, za jednog Turčina. Mnogo stariji od nje, bogat, ugledan i školovan čovek, koji je u mlađim godinama zauzimao visoke položaje u državnoj službi, taj Tahir paša je živeo povučeno, leti na imanju kraj Smirne, a zimi u svojoj velikoj kući u gradu. Od svoje žene nije tražio da promeni veru; samo se nije pokazivala na ulici otkrivena lica. Ipak je ta udaja izazvala veliku uzbunu među Grcima. A brak mlade Grkinje sa šezdesetogodišnjakom pašom bio je, pored svih kletvi grčkih žena i popova, ne samo srećan nego i plodan. Za prve dve godine rodilo im se dvoje dece, prvo ćerka, pa sin. Sin je bio snažan i rastao dobro, ali ćerka je bila slabunjava, a u petoj godini umrla je od nepoznate bolesti, posle dvodnevnog bolovanja. Majka, koja se ni od one prve žalosti nije nikad potpuno oporavila, pala je sad u tešku i neizlečivu melanholiju. U smrti i ove druge kćeri tražila je i nalazila prst nekih viših sila, osećala se prokletom i nedostojnom, zanemarila je potpuno i muža i sina. Sušila se i topila naglo. A druge godine smrt je došla kao izbavljenje.

Dečak, koji je zvao Ćamil, bio je lep (majčina lepota, samo u muškom vidu) i pametan i dobro razvijen, prvi plivač među drugovima i pobednik na svima rvanjima. Ali vrlo rano stao je da zanemaruje igre i zabave svojih vršnjaka. Sve se više predavao knjizi i nauci, a otac ga je u tom podržavao, nabavljao mu knjige i učitelje, omogućavao putovanja. Čak je i španski jezik učio kod jednog starog sefarda, rabina u Smirni.

A kad je, jedne zime, umro i stari Tahir paša, mladić je ostao sam, sa znatnim imetkom, bez iskustva i bliže rodbine. Veliki ugled Tahirpašin bio mu je zaštita. Nuđeno mu je da se spremi za državnu službu, ali on je odbijao. Za razliku od svojih vršnjaka, on se nikad nije otimao za žene i žensko društvo. Ali toga leta desilo se da je u prolazu, kroz ogradu jedne male i bujne bašte, ugledao devojku Grkinju. Munjevita ljubav izmenila ga je potpuno. — Devojka je bila kći malog grčkog trgovca. Mladić je bio rešen da je uzme isto onako kao što je nekad Tahir paša uzeo njegovu majku. Nudio je sve, nije postavljao nikakve uslove.

Devojka, koja ga je dva-tri puta videla, htela je svakako da pođe za njega; našla je i načina da mu to poruči. Ali roditelji su bili odlučno protiv toga da daju kćer za Turčina, i to takvog koji je rođen od majke Grkinje. Sva grčka opština podržavala ih je u tome. Svima je izgledalo da im to Tahir paša i mrtav, sad po drugi put, otima još jednu Grkinju. Otac devojčin, inače ćiftica sitan rastom i duhom, ponašao se kao čovek koji je, u ludilu, odjednom dobio nastup neke veličine, junaštva i želje za mučeništvom. Šireći ruke kao da ga razapinju, on je vikao pred svojim sunarodnicima: »Mali sam čovek i po ugledu i po imetku, ali nisam mali po veri svojoj i po strahu božjem. I volim život svoj izgubiti i kćer, koja mi je jedinica, u more poslati, nego je dati za nevernika.« I sve tako. Kao da su on i ta njegova vera glavna stvar, a ćerka sporedna.

Trgovčića iz strme ulice nije, uostalom, to junaštvo mnogo stajalo. Nije mu se ni pružila prilika da postane mučenik. Devojku su silom udali za Grka izvan Smirne, gluvo, bez svadbe, krijući mesto i dan odlaska. Bojali su se da je Ćamil ne otme, ali on se već ranije povukao sa primljenim udarcem. Tada je tek pravo i potpuno mogao da vidi ono što ranije, zanesen i mlad, nije ni slutio: šta sve može da deli čoveka od žene koju voli, i uopšte ljude jedne od drugih.

Posle toga Ćamil je proveo dve godine na nekim studijama u Carigradu. Vratio se u Smirnu izmenjen i mnogo stariji na izgled. I tu se našao usamljen. Od Grka ga je delilo sve a sa Turcima vezivalo malo šta. Vršnjaci sa kojima je još pre nekoliko godina provodio vreme u igri i zabavi bili su već tuđi i daleki kao da su ljudi drugog naraštaja. Postao je čovek koji živi sa knjigama. Sa dvadeset i četiri godine to je bio mlad i bogat osobenjak koji nije znao gde šta ima ni kako se tim što ima raspolaže i upravlja. Putovao je po maloazijskoj obali, išao u Egipat i na ostrvo Rod. Izbegavao je one kojima je po imenu i društvenom položaju pripadao, i koji su počeli da ga smatraju otuđenim čovekom, a družio se jedino sa ljudima od nauke, bez obzira na to ko su i šta su po veri i poreklu.

A lanjske godine stali su po Smirni da kruže čudni glasovi, neodređen i nejasan šapat da su Tahirpašinom sinu knjige udarile u glavu i da sa njim nije dobro i nije sve u redu. Govorilo se da je, proučavajući istoriju Turske Carevine, »preučio« i, zamišljajući da je u njemu duh nekog nesrećnog princa, stao da veruje da je i sam neki nesuđeni sultan.

— E? A! — prekinuo je Haim svoje kazivanje za trenutak, ne propuštajući da istakne kakva je ta varoš Smirna, koja nije samo njega, Haima, oklevetala i doterala u ovoj zatvor nego, eto, i takve ugledne i neporočne ljude kao što je ovaj Ćamil efendija. Ali je odmah nastavio.

Kad kažem, nastavljao je Haim, da su glasovi stali da kruže po Smirni, ne treba, naravno, misliti da se to odnosi na celu mnogoljudnu varoš. Šta je Smirna? Kad pogledaš odozgo sa one zaravni ispod Kadife Kale, izgleda ti da nema kraja. I jeste prostrana. Mnogo kuća i mnogo naroda. Ali ako pravo uzmeš, to je stotinak porodica, pedesetak turskih i toliko grčkih, i ono malo više vlasti oko valije i komandanta pristaništa, svega hiljadu-dve duša. I to je sve, jer to odlučuje o svemu i to nešto znači, a ono ostalo radi i tegli, održava život sebi i svojima. A onih stotinak porodica, ako se uvek i ne druže i ne viđaju između sebe, znaju jedni o drugima sve, posmatraju se, mere, prate iz naraštaja u naraštaj.

— I po ocu i po majci Ćamil je pripadao toj manjini. Neobična sudbina njegove porodice i njegov neobični način života privlačili su oduvek pažnju i izazivali radoznalost. A u Smirni se priča i prepričava i ogovara, i u tome preteruje, kao svuda u svetu, i još malo više od toga.

O Ćamilu, koji za poslednjih nekoliko godina nije uzimao učešća u životu svojih vršnjaka, gospodske i bogataške mladeži, govorilo se dosta, u njegovoj odsutnosti, i upravo zbog te odsutnosti. Govorilo se o njegovim istoriskim studijama; neki sa čuđenjem, neki sa podsmehom.

Na jednoj terasi gde je desetak otmenih mladića pilo i pušilo sa isto toliko slobodnih devojaka iz pristaništa, neko je pomenuo Ćamila, njegovu nesrećnu ljubav i njegov neobičan način života. Jedan od njegovih drugova rekao je da Ćamil proučava do u sitnice vreme Bajazita II, naročito život Džem-sultana, i da je zbog toga putovao u Egipat, na Rod i da se sprema sada čak u Italiju i Francusku. Devojke su pitale ko je taj Džem-sultan, a taj mladić im je objasnio da je to Bajazitov brat i protivnik, koji je podlegao u borbi oko prestola, pobegao na Rod i predao se hrišćanskim vitezovima. Posle toga su ga tadašnji hrišćanski vladari držali godinama u zatočenju, iskorišćujući ga stalno protiv osmanske carevine i zakonitog sultana Bajazita. Tamo je negde i umro, a sultan Bajazit preneo je telo nesrećnog brata odmetnika i sahranio ga u Brusi, gde i danas stoji njegovo turbe.

Tada se u razgovor umešao jedan vetrenjast mladić, jedan od onih što zbog svoje bujne mašte i nepromišljenog govora često škode i sebi i, još češće, drugima.

— Ćamil se, posle svoje nesrećne ljubavi prema lepoj Grkinji, isto tako nesrećno zaljubio u istoriju koju proučava. On je potajni Džem. Tako se drži i ponaša prema svemu i prima sve oko sebe. I već ga bivši drugovi, u razgovorima sa podsmehom i žaljenjem, i ne nazivaju drukčije do Džem-sultan.

Kad se tako pomene sultanovo ime, a pogotovu kakvi sporovi ili borbe u carskom domu, pa ma i iz davne prošlosti, to nikad ne ostaje tu, u društvu u kom je pomenuto. Uvek se nađe ptica koja odleti i dojavi caru ili carskim ljudima da je izrečeno njegovo ime, i ko ga je izrekao, i kako. Tako se desilo da je nevina i skrovita Ćamilova strast kroz usta jednog ćalova i uho jednog dostavljača došla i do praga izmirskog valije, gde je naišla na sasvim drugi prijem i dobila posve novo značenje.

Valija izmirskog vilajeta bio je tada neki tvrd i revnosan činovnik, tupoglav i bolesno nepoverljiv čovek, koji je i u snu strepeo da mu ne promakne neka politička nepravilnost, zavera ili tako nešto.

(Ali sva ta strogost i revnost u »političkim i državnim stvarima« nije ga sprečavala da prima obilno mito od trgovaca i brodovlasnika. Zbog toga je izmirski kadija i rekao za njega da je čovek *kratke pameti i dugačkih prstiju*.)

Prvo što je valija pomislio slušajući dostavu o Ćamilu, a što mladiću nije bilo ni na kraj pameti, to je činjenica da i sadašnji sultan ima brata kog je proglasio maloumnim i kog drži u zatočenju. Stvar opšte poznata, iako o njoj niko nikad ne govori. Ta sličnost ga je uznemirila. A kad je upravo tih dana, povodom nekih smutnja i nemira u evropskom delu Turske, upućeno iz Carigrada svima valijama oštro cirkularno pismo kojim se vlasti u celoj zemlji opominju i pozivaju da pripaze bolje na mnogobrojne smutljivce i agitatore koji nepozvani pretresaju državne poslove i usuđuju se čak da i sultanovo ime blate, valija se, kao i svaki rđav činovnik, osetio lično pogođenim. Izgledalo mu je jasno da ta opomena može samo na njegov vilajet da se odnosi, a kako u vilajetu nema nijednog »slučaja«, to onda samo na Ćamilov »slučaj«.

Jedne noći zaptije su opkolile Ćamilovu kuću, izvršile premetačinu. Odneli su mu sve knjige i rukopise, a njega zatočili u njegovoj rođenoj kući.

Kad je valija ugledao gomilu knjiga, i još na raznim stranim jezicima, i množinu rukopisa i beležaka, on se toliko zaprepastio i tako naljutio da je rešio da na svoju odgovornost uapsi sopstvenika i pošalje ga, zajedno sa knjigama i hartijama, u Carigrad. Sam sebi nije umeo da objasni zašto knjige, naročito strane knjige i u ovolikom broju, izazivaju u njemu takvu mržnju i toliki gnev. Ali mržnja i gnev nisu ni tražili objašnjenja, nego su se uzajamno podsticali i uporedo rasli. Valija je bio uveren da nije pogrešio i da je udario po pravom mestu.

Na vest o apšenju Tahirpašina sina uzbunili su se mnogi ugledni ljudi, naročito oni iz uleme. Sam kadija, učen, stariji čovek i prijatelj Tahirpašin, lično je otišao do valije. Izneo mu je ceo Ćamilov slučaj. Da je bez poroka, da svojim načinom života može poslužiti kao primer dobrog mladića i pravog muslimana, da je zbog nesrećne ljubavi pao u neki zanos i melanholiju i sav se predao nauci i knjizi, a ako je u tom možda preterao, da na to treba gledati pre kao na bolest nego kao na neko rđavo i zlonamerno delo, i da zaslužuje obzir i sažaljenje a ne progon i kaznu. Cela stvar je očigledno jedan veliki nesporazum. To čim se on bavi, to je istorija, nauka, a od nauke ne može biti štete. — Ali sve se to razbijalo o glupost i nepoverenje toga činovnika.

— Neću ja, efendija, da lupam glavu o tom. Ja istoriju, ili kako se to sve zove, ne znam. A bolje bi, čini mi se, bilo i po njega da je ne zna ni on i da ne ispituje mnogo šta je koji sultan nekad radio, nego da sluša ono što ovaj sadašnji zapoveda.

— Pa to je nauka, to su knjige! — upao je ogorčeno kadija koji je iz iskustva znao kako štetni, i po društvo i pojedinca opasni mogu biti ljudi koji zbog svoje ograničenosti neograničeno veruju u svoju pamet i proniclјivost i u tačnost svakog svoga suda i zaključka.

— E, znači, ne valjaju mu knjige. Džem-sultan! Pretendent! Otimanje o presto! — Reč je pala, a kad reč pođe jednom, ona se više ne zaustavlja, nego ide dalje i usput raste i menja se. Nisam ja bio povod za te reči, nego on; nek on i odgovara za njih.

— Ama, iznesu često na čoveka i što nije! — opet pokušava kadija da brani mladića.

— Ako su ga nabedili i opanjkali, on nek se pere, pa će se oprati. Ja niti čitam knjige nit' hoću da mislim za drugog. Nek svak misli za sebe. Što ja da strepim zbog njega? U mom vilajetu svak treba da pazi šta radi i govori. Ja znam samo jedno: red i zakon.

Kadija je podigao glavu i pogledao ga oštro i prekorno.

— Pa, ja mislim, svi to branimo!

Ali se zahuktali čovek nije dao smesti ni zaustaviti.

— Da, red i zakon. A čija glava strči iznad toga, srubiću je, carske mi službe, pa da je mog jedinca sina. Ja zanoktice jedne ovde ne trpim, pa ni tu sumnjivu učenost ovog mladog efendije.

— Pa to bi moglo ovde da se raspravi i raščisti.

— Ne, efendijo. Propis je propis, a propis tako ne naređuje, nego baš ovako. O carevima i carskim poslovima je govorio, neka na carskom pragu i odgovara. Eno mu Stambol, pa nek tamo objašnjava sve što je pročitao i napisao i što je svetu o tom kazivao. Nek oni lupaju glavu o tom. Ako je prav, nema šta da se boji.

I to je bilo sve. Stari kadija je gledao pred sobom toga valiju. Bezbrk, sitan i usukan čovek, slabotinja i nemoćnik, pet para hleba ne može stati u njega, a toliko zla može da počini. Uvek sumnjičav i kiseo, od dve mogućnosti sklon uvek onoj goroj, a kad se, ovako, od nečeg uplaši, on postaje strašan. I kadiji je bilo jasno da ne vredi više govoriti sa ovim valijom, koji će učiniti što je naumio, nego da treba tražiti druge puteve kako da se mladiću pomogne.

I Ćamil je upućen u Carigrad, pod sigurnom ali diskretnom pratnjom. (To je bio jedini ustupak koji je valija učinio kadiji.) A sa njim i njegove knjige i rukopisi, sve pod pečatom. Čim su to saznali, kadija i drugi prijatelji poslali su svog čoveka za njim, da u Carigradu objasni stvar i pomogne nevinom mladiću. Kad je čovek stigao u Carigrad, Ćamila su već uputili Latif-efendiji da ga do saslušanja zadrži u pritvoru.

Tako je izgledala Ćamil-efendijina istorija, onako kako je Haim mogao da je zna i vidi, a kazana ovde ukratko, bez Haimovih ponavljanja i primedaba i mnogobrojnih »E? A!«

IV

Karađoz je vazda zazirao od političkih okrivljenika. Više je voleo da se rve sa stotinom sitnih i krupnih prestupaka iz običnog kriminala nego da ima posla sa jednim političkim krivcem. Naježio bi se kad bi samo čuo za njih. Trpeo ih je kod sebe, jer je tako moralo biti, kao »prolazne«, ali nikad nije hteo da se njima bavi; zaobilazio ih je kao okužene i nastojao da se svega što je »političko«, ili što pod tim imenom do njega dolazi, otrese što pre. A kod ovog apsenika koga su doveli iz Smirne sve je čudno: iz ugledne je turske porodice, i sanduci knjiga i rukopisa idu uz njega, i ne zna se pravo je li lud ili pametan. (A ludaci, i sve ono što je u vezi sa njima, ulivali su Karađozu sujeveran strah i nagonsku odvratnost.) Ali odbiti ga nije mogao. Tako je Ćamil zatvoren u jednu od zajedničkih ćelija, gde je, kako smo videli, našao svoje mesto za prva dva dana.

Već drugog dana čovek koga je poslao kadija iz Smirne izradio je kod više vlasti da se Ćamil izdvoji i da mu se u Avliji da zasebna soba i pristojno

izdržavanje, dok ne bude ispitan i dok se ne vidi u čemu je stvar. I to je izvršeno.

Idućih dana fra Petar je obilazio veliko dvorište sporim korakom, kao da nešto traži ili nekog očekuje, i jednako prelazio pogledom prozore i doksate na zgradama unaokolo. S vremena na vreme prilazio mu je Haim. On je već bio napustio svoje mesto kraj fra-Petra i dvojice trgovaca i izabrao drugo, još odvojenije. Kao razlog naveo je promaju. Ali već posle dva-tri dana priznao je fra-Petru u poverenju da sumnja u onu dvojicu trgovaca da su špijuni. Fra Petar se nasmejao i odbio takvu pomisao. Pri tom se bolje zagledao u Haimovo mršavo lice i prvi put primetio na njemu čudan i čudno usredsređen izraz kakav se vidi na licima ljudi koji se u sebi rvu sa svojim pogrešnim mislima i uobraženim strahovima.

Posle dva dana Haim je opet, oborene glave, dodirujući svojim dugim, šiljastim nosom fra-Petrovo uho, šaputao o nekom drugom špijunu, i opominjao ga da se čuva.

— Prođi se, Hajmo, toga i ne govori to nikom.

— Znate, ja to samo vama.

— Ama, nemoj nikom, pa ni meni. O tom se ne govori — branio se fra Petar kome je Haimovo naglo i veliko poverenje bilo nelagodno.

I to se ponovilo nekoliko puta. Fra Petar se već i navikavao na to. Potapšao bi ga po ramenu i umirivao, nastojeći uvek da razgovoru dâ šaljiv i bezazlen ton.

— Ama, koji? Je li onaj plavi, visoki? Zar ne vidiš, bolan, da je i sam polumrtav od straha i da mu nije ni do čega? To je čovek nevin kao jagnje, a ti se bez potrebe plašiš i sumnjičiš ljude.

Haim bi se umirio za sat-dva, ali ne bi izdržao dugo i prilazio bi opet fra-Petru i uveravao ga da samo u njega ima poverenja i nastavljao malopređašnji razgovor.

— Dobro, nije taj za koga sam pogrešno — recimo »pogrešno« — mislio da jeste, dobro, ali jeste drugi za koga i ne slutiš da je. A koji je taj? Onaj što stoji pored kapije, gleda preda se i pravi se kao da ga ništa ne zanima? Onaj što drsko zagleda svakog od glave do pete? Onaj bezazleni i na izgled priglupi? Ili možda nije nijedan od njih, nego neki deseti? I pošto ni za jednog od njih ne znaš da li je to, ali isto tako nisi siguran da nije, svaki od njih može to biti. Svaki.

— Ostavi, Hajmo, vere ti, te besposlice — kaže fra Petar gubeći malko strpljenje.

— Ne, ne! Vi ste, uvaženi prijatelju, dobar čovek, pa mislite da je svak dobar.

— Ama, misli dobro, pa će dobro i biti, Hajmo brate.

— He, dobro! Dobro? — šapuće Haim sa nevericom i polako odlazi oborene glave i ukočena pogleda uprtog u zemlju.

A sutradan on je opet dolazio, već u rano jutro, kao na ispovest. I kad bi se malo oslobodio svoga straha, on ipak nije mogao da miruje. Tada bi svojim živim i uvek zbog nečeg razdraženim govorom pričao o nepravdi koja mu je učinjena i šteti koja mu je nanesena, o ljudima i naravima u svom gradu. A fra Petar bi uvek iskoristio priliku i postavio mu poneko pitanje o Ćamil-efendiji. Haim nije nikad ostajao dužan odgovora. I o stvarima o kojima je sve rekao on je mogao još uvek da govori dugo i opširno, sa mnogo novih i verodostojnih pojedinosti. Sve je to fra Petar slušao pažljivo, posmatrajući Haimovo mršavo lice i visoko čelo. Koža na tom čelu bila je tako zategnuta i tanka da se ispod nje nazirao svaki i najmanji prevoj i ceo sklop čeonih kostiju, a kosa koja je u čudnim čupercima okružavala to čelo bila je nezdravo ukovrčena i suva kao da je negde u korenu sažiže nevidljiv plamen.

A kad bi, posle svojih pričanja, Haim odlazio, pognut i brižan, fra Petar ga je ispraćao dugim, sažaljivim pogledom.

Prošla su dva dana a Ćamil se nije javljao ni vraćao. Haim, koji je, pored svoje lične muke, stizao odnekud sve da sazna ili bar da nasluti, objašnjavao je stvar tako da mladića sad sigurno ispituju, a da za to vreme ne puštaju okrivljenika u dvorište, da ne bi došao ni sa kim u dodir. Kad završe ispitivanje i upute celi predmet sudu, počeće opet da ga puštaju na šetnju.

Sve je znao i sve predviđao (iako ne sve uvek tačno) ovaj Haim iz Smirne. U ovom slučaju predvideo je dobro.

Toga jutra, fra Petar je sedeo na kamenu i zamišljen napola slušao ludu prepirku i graju koja je do njega dopirala sa dve strane i prelamala se i mešala u njegovom sluhu.

Levo od njega stvorio se tanak i malen krug od nekoliko kockara. Među sobom rešavaju stari kockarski spor, a ovo je kao neki sud. Ljudi su mračni, a govor stvaran, suv i tvrd.

— Ti da vratiš čoveku pare — kaže tankim, ali strašnim glasom jedan dugonja koji je očigledno neki kockarski starešina.

— Ovo ću mu vratiti! — viče ljutito onizak, jak čovek zapaljenih očiju, i odmera desnom rukom od šake do lakta.

— Eto kakav je! Još ranio čoveka, i umalo ga nije ubio — upadaju glasovi sa strane.

— A što da ga ne ubijem?

— Ima robija, ej!

— Neka ima! Ubiću ga čim izađem, i odležaću ga na jednoj strani.

Dižu se glasovi negodovanja, ispod kojih se jedva naslućuje glas visokog čoveka, nepokolebljiv i pun pretnje.

— Da vratiš pare! Čuješ li?

Graja koja dolazi iz kruga sa desna još je veća i na mahove potpuno suzbija onu s leva. Tu je i onaj Zaim i onaj govorljivi čovek atletskog uzrasta što grmi promuklim basom, i neki nov, sitan apsenik koga zovu Softa. Kao uvek, između njih je govor o ženama. Zaim ne govori ništa i tek sprema, valjda, novu priču. Prepirku vode atlet i Softa.

Sitni čovek viče, a po glasu mu se vidi da pri tom sve poskakuje, kao što čine maleni ljudi, da bi onom što govore dali više važnosti.

— Jermenke, Jermenke, to su žene, to!

— Šta Jermenke? Kakve Jermenke? I ti meni govoriš o jermenskim ženama. Ti? Pa ti si maloletan.

— Trideset i jedna je meni.

— Ama, nije to. Nije stvar u godinama, nego si takav, maloletan, i maloletan ćeš biti kad ti bude pedeset. Razumeš? Ti si maloletan, i malouman, malokrvan i malodušan, i uopšte si sve što je — malo.

— A ti si sve što je »mnogo« — kaže suvo i neduhovito sitni čovek, dok se svi grohotom smeju.

— Eto vidiš, ni to nisi pogodio. Ja sam sve što je — previše, ako baš hoćeš da znaš, i zato i ne valjam. Jest, ne valjam ni ja. Ali ti, tiii?!

Promukli bas je tu rekao nešto, jednu jedinu kratku reč, koju je prekrio opšti smeh.

Posle se opet javlja bas. Opet o ženama i ženskoj ljubavi. On ni o čemu drugom kao i da ne ume govoriti.

— Jermenka ti je takva, kao šumska vatra: teško se pali, a kad jednom plane, niko je više ugasiti ne može. To i nije žena nego — kuluk. Napast koja se zalepi za čoveka, pa robuješ njoj i celoj njenoj porodici. I to ne samo živima nego i mrtvima i nerođenima. Pojedu te, a sve pošteno i zakonito, i samo pošteno i po božjem zakonu. (Svi oni boga za ortaka imaju.) Jermenka je šest dana u nedelji neumivena i samo se praznikom pere. I svaka je dlakava do očiju i saransaklija*. A Čerkeskinja?

— To je žena! — kaže neko iz kruga povlađujući.

— To? — negoduje bas, a reč mu se pretvara u neki kivan uzdah. — To je, brajko, letnji dan, a ne žena. Letnji dan, pa ne znaš šta je lepše, zemlja ili nebo nad njom. Ali tu se treba dobro obuti. Pa opet ne pomaže ništa, jer tu je i najbolji majstor kratak. Nije to kao ptica, pa kad je uhvatiš, onda je imaš. To se ne drži kod čoveka; preliva se kao voda; i kad si imao, kao da ništa nikad imao nisi. Tu nema pamćenja i ne zna šta je razum ni duša ni milosrđe. A zakona joj uhvatiti ne možeš.

I opet je pala neka kratka i nerazumljiva reč koja je izazvala gromki smeh. Fra Petar se trže iz misli i pođe da sedne malo podalje. Diže se, ali odmah zastade iznenađen. Sa zbunjenim i tihim pozdravom pred njega je stao Ćamil.

Tako obično biva. Oni koje želimo da vidimo ne dolaze u časovima kad na njih mislimo i kad ih najviše očekujemo, a pojavljuju se u nekom trenutku kad smo mislima najdalje od njih. I našoj radosti zbog ponovnog viđenja treba tada malo vremena da se digne sa dna, gde je potisnuta, i pojavi na površini.

Izmakli su se malo podalje od vike i smeha.

---

* Saransak (tur.) = beli luk; saransaklija = žena koja zaudara na beli luk.

— Eh, vidiš, vidiš! — rekao je fra Petar prvi i nekoliko puta, kao u zabuni, ponovio te dve reči dok su sedeli jedan pored drugog. (Njegova radost je nalazila zadovoljstvo i u tom da izgleda manja nego što je.)

Daleko i davno izgledalo je odjednom sve, iako je prošlo svega nekoliko dana od njihovog poslednjeg viđenja. Mladić je bio primetno smršao, kao isceđen. Tamni kolutovi oko očiju jači, a lice sitnije, sa nekim tankim i lepršavim osmehom koji kao da ga obasjava odnekud spolja i daje mu izraz lake zbunjenosti. Odelo na njemu malo zgužvano, brada veća i zapuštena, a sav čovek još više i na neki nov način uzdržan i bojažljiv.

Neobično prijateljstvo između gospodskog mladića, Turčina iz Smirne, i stranca hrišćanina iz Bosne kao da je za ovih nekoliko dana dok se nisu viđali stalno raslo, razvilo se i utvrdilo u ovoj čudnoj tamnici, brzo i neočekivano kako samo u ovakvim izuzetnim prilikama može da bude. Nisu ni sada njihovi razgovori bili drugo do sporo prepričavanje onog što su nekad videli i pročitali. (O sebi nije niko ništa govorio.) Ali ti razgovori su se razlikovali od svega što se oko njih moglo da čuje i vidi. A to je glavno. U njima im je prolazio ceo dan od jutra do večeri, kad su zatvorenici morali da odlaze svaki u svoju ćeliju, i sa prekidima, kad bi Ćamil odlazio da klanja podne ili ićindiju. Kao i dotad, više je govorio fra Petar, ali je i mladićevo učešće u razgovoru raslo, polako i neprimetno a stalno, iako mu je glas i sad zvučao samo kao jeka nečijeg čvršćeg i određenijeg glasa, i posle nekoliko prvih reči stalno prelazio u šapat.

Takvim glasom je jednog dana i trena (fra Petar i opet nije nikako mogao da se seti kada i kako!) dotle malorečivi Ćamil počeo da priča istoriju Džem-sultana. I od tada pa do kraja nije više ni o čemu drugom ni govorio.

Povod je bio slučajan, ili je izgledao tako. Tiho, kao da govori o posve običnoj stvari, Ćamil je upitao:

— Vi niste nailazili u istorijama na ime Džem-sultana, brata Bajazita II?

— Nisam — odgovorio je mirno fra Petar, misleći sa uzbuđenjem na Haimovo pričanje i krijući svaki trag svoga uzbuđenja.

— Niste,... niste?

Mladić je očigledno oklevao. A onda je, posle nekoliko uvodnih reči koje je izgovarao sa usiljenom ravnodušnošću, otpočeo.

V

To je u novom i svečanom obliku drevna priča o dva brata. — Otkako je sveta i veka postoje, i neprestano se ponovo rađaju i obnavljaju u svetu — dva brata-suparnika. Jedan od njih je stariji, mudriji, jači, bliži svetu i stvarnom životu i svemu onom što većinu ljudi vezuje i pokreće, čovek kom sve polazi za rukom, koji u svakom času zna šta treba a šta ne treba učiniti, šta se može a šta ne može tražiti od drugih i od sebe. Drugi je sušta protivnost njegova. Čovek kratka veka, zle sreće i pogrešnog prvog koraka, čovek čije težnje stalno idu mimo ono što treba i iznad onog što se može. On u sukobu sa starijim bratom, a sukob je neminovan, gubi unapred bitku.

Dva brata su se našla lice u lice, kad je 1481. godine, jednog majskog dana, na ratnom pohodu, iznenada umro sultan Mehmed II osvajač. Stariji brat Bajazit, kome su bile trideset i četiri godine, i mlađi Džem, koji je tek bio uzeo dvadeset i četvrtu. Bajazit je bio guverner Amasije, sa sedištem na Crnom moru, a Džem guverner Karamanije, u Koniji. Bajazit je bio crnomanjast, visok, malo pognut, sabran i ćutljiv, a Džem krupan, plav i snažan, plahovit i nemiran. Džem je, iako još mlad, stvorio na svom dvoru u Koniji krug ljudi od nauke, pesnika i muzičara, i sam je pisao dobre stihove. Pored toga bio je dobar plivač, atlet i lovac. »Bujna glava«, bez mere u mislima i uživanjima, tako da mu je dan bio kratak i da je od noći i sna uzimao koliko god je mogao, da bi produžio svoj dan. Znao je grčki i čitao italijanski.

Bajazit je bio od onih ljudi o kojima se malo govori. Hladnokrvan i hrabar, odličan strelac u ratu, on je ne samo kao stariji i iskusniji nego i po svojim sklonostima mnogo bolje poznavao veliku očevu carevinu, njene zakone i uredbe, njene izvore prihoda i odnose sa ostalim svetom. Bio je jedan od onih koji se u svakom danom času bave samo jednom mišlju i jednim poslom, i to onim koji je najpotrebniji i najkorisniji.

U trci za upražnjenim prestolom Bajazit je bio brži i veštiji. Džem je imao više pristalica i na dvoru i u vojsci. (Znalo se da je sultan Mehmed bio skloniji mlađem sinu i da je želeo da ga on nasledi.) Ali Bajazitovi ljudi bili su bolje povezani i sa njim i između sebe, i radili su brže. Bajazit je stigao prvi u Stambol i preuzeo vlast. Odmah je stao da sprema vojsku na brata, koji se sa svojom vojskom nalazio na putu iz Karamanije prema Stambolu.

Džemova vojska, pod Kedikpašom, stigla je do Bruse, drevnog središta osmanske vlasti, lepog zele-

nog grada na padinama visoke planine, i zauzela je borbom. Ali u ravnici stajala je Bajazitova vojska pod Ajaspašom. Otpočeli su pregovori. Svaki od dvojice braće imao je dovoljno dokaza za svoje pravo i preimućstvo. Bajazit je bio stariji i sređeniji, već primljen i priznat za vladara u Stambolu. Džem je svoje pravo zasnivao na drugim dokazima. Bajazit je rođen za vlade njihovog deda Murata II, dok im je otac bio samo naslednik prestola, i to od majke ropkinje. Džem je rođen kad je Mehmed II bio već sultan, a majka mu je bila od kneževskog roda iz Srbije. Sam sultan Mehmed je za života, ne govoreći ništa otvoreno, pokazivao da mu je mlađi sin bliži i da je, u duši, njemu namenio presto. A jednog i drugog su podsticali moćni paše, vođeni iskrenom odanošću ili sebičnim ciljevima.

I kao što uvek biva, svaki od dvojice braće je nalazio za ono što želi i na što je već rešen dovoljno potvrde u svemu oko sebe i dovoljno vere u svoje pravo i svoju silu.

U takvim uslovima pregovori nisu mogli doneti ploda. Džem je tražio svoj deo carstva, u Aziji, a Bajazit je mirno odgovarao da je carstvo jedno i nedeljivo i da sultan može biti samo jedan, a bratu je nudio da se sa haremom povuče u Jerusalim i da tamo živi spokojno od velike sume novaca koju će mu on isplaćivati svake godine. O tom Džem nije hteo da čuje. Došlo je do borbe. Bajazit je već ranije uspeo da među Džemove savetnike ubaci svog čoveka, Jakub-bega. Džem je pobeđen i jedva je uspeo

da iznese glavu. Pobegao je u Egipat, gde je lepo primljen od egipatskog sultana kome je ovaj bratski razdor dobro došao. Još jednom je, pomognut od egipatskog sultana, pokušao sreću, ali je opet potučen. Našao se na maloazijskoj obali, bez vojske, sa nekoliko najodanijih ljudi. (Majka i žena mu, sa troje nejake dece, ostale su u Egiptu.) Pritešnjen, znajući šta ga čeka ako bude uhvaćen, rešio se da pobegne na ostrvo Rod i da od tamnošnje hrišćanske vlasti zatraži utočište.

Rod, koji je još pre nekoliko godina Mehmed II uzalud opsedao, nalazio se u vlasti moćnog katoličkog reda joanita, jerusalimskih vitezova reda sv. Jovana, i predstavljao je istaknutu utvrđenu tačku zapadnog hrišćanskog sveta. Džem je izranije poznavao vitezove, jer je, po naredbi svoga oca sultana, vodio sa njima pregovore. Obratio im se sa molbom za utočište i oni su, jedva dočekavši, poslali odmah naročitu galiju koja je sa obale prebacila njega i celu njegovu pratnju, oko tridesetak lica, na Rod.

Odmetnik i pretendent na presto dočekan je sa carskim počastima od velikog majstora viteškog reda D'Obisona (Pierre d'Aubisson), svih vitezova-redovnika i celokupnog stanovništva. Veliki majstor je ponovo uveravao Džema da mu garantuje slobodu, pravo azila i sporazumeo se sa njim da je najbolje da izabere Francusku kao zemlju u kojoj će živeti, dok mu sreća ne pomogne da se vrati kao sultan u Tursku.

Džem je sa pratnjom upućen u Francusku. A D'Obison je otpočeo da radi na sve strane kako bi što bolje iskoristio ovog nesrećnog princa u interesu svog Reda, celokupnog hrišćanstva, pa i u svom ličnom interesu. Njemu je bilo jasno kakav važan zalog drži u rukama. Doveden u Francusku, Džem nije pušten na slobodu, nego je, protivno datoj reči, držan zatočen u tvrdim gradovima koji su pripadali Redu jerusalimskih vitezova.

Oko »sultanovog brata« stvara se vrtlog spletaka i kombinacija u kojima učestvuju sve tadašnje evropske države, papa i, naravno, sultan Bajazit sam. I Matija Korvin, kralj Ugarske, i papa Inokentije VIII želeli su da im bude izručen Džem, kako bi se njime poslužili kao sredstvom u borbi protiv Turske i Bajazita II. Ali lukavi Pjer D'Obison zadržava dragocenog roba u svojoj vlasti i pomoću njega na vrlo vešt način ucenjuje na sve strane, i Bajazita, i egipatskog sultana, i papu. Bajazit mu plaća veliku sumu za Džemovo izdržavanje, u stvari zato da Džema ne pušta i ne predaje drugom. Papa mu obećava kardinalski čin ako mu izruči Džema. Egipatski sultan mu daje znatne sume. Čak i nesrećna Džemova majka, koja je živela u Egiptu i nije prestajala da radi na oslobođenju svoga sina šalje mu novac za Džema, ali novac ostaje kod velikog majstora.

To otimanje oko »sultanovog brata« i spretna igra D'Obisona trajali su osam godina. Za sve to vreme Džem je prevođen iz jednog francuskog utvrđenog grada u drugi, uvek pod jakom stražom jerusalimskih vitezova. Malo pomalo lišavaju ga pratnje. Na kraju mu je ostalo svega četiri-pet vernih pratilaca. Svi pokušaji da pobegne i da se spase iz šaka verolomnih jerusalimskih vitezova ostaju bez uspeha. Sultan Bajazit sa svoje strane čini sve da se oslobodi pritiska koji na njega vrši ceo hrišćanski svet pomoću zlosrećnog brata koji je postao sredstvo u rukama toga sveta. On se obaveštava o svom bratu kod Mlečana, kod Dubrovčana, kod napuljskog kralja, on održava stalno vezu sa Pjerom D'Obisonom i čini mu znatne ustupke svake vrste. Njihovi se interesi, pored svega, u izvesnom smislu podudaraju. D'Obisonu je stalo da zadrži što duže Džema u svojoj vlasti i da pomoću njega ucenjuje pomalo ceo svet, a Bajazitu je glavno da se njegov brat-suparnik nalazi u nekom sigurnom zatvoru, a ne na čelu neke vojske koja kreće protiv Turske.

Osme godine Džemovog boravka u Francuskoj — a godina je 1488 — diplomatska borba oko njegove ličnosti dostiže vrhunac. U Francusku stižu izaslanici sa svih strana i svi imaju za svoj glavni zadatak Džemovu ličnost. Bajazitov izaslanik, Grk i hrišćanin Antonio Reriko, potpomagan od izaslanika napuljskog kralja, nudi francuskom kralju i njegovim dvorjanima velike sume, javno i tajno; nudi vlast nad Jerusalimom, kad Bajazit pobedi egipatskog sultana i osvoji taj grad; daje darove na koje su dvorski ljudi i dvorske dame vrlo lakomi. U isto vreme ugarski kralj Matija Korvin šalje sjajno izaslanstvo i traži sultanovog brata za sebe, kako bi sa više izgleda na uspeh napao Bajazita. A najživlje je izaslanstvo pape Inokentija VIII koji, iako star i bolestan, ne odustaje od svoje namere da pokrene hrišćanske vladare na krstaški rat protiv Turske. A za to mu je potrebno da u svojoj vlasti ima sultanova brata odmetnika kao sredstvo.

Ali veliki majstor sa ostrva Roda ide za svojim ciljem. Polazi mu za rukom da francuskom kralju nametne svoje mišljenje: da Džema treba predati papi. U februaru meseca 1489. godine vitezovi ukrcaju Džema sa malom pratnjom na svoju galeru u Tulonu, i posle duge i teške vožnje stignu u Čivitavekiju, gdje ih dočekuje veliko izaslanstvo papino. U sjajnoj pratnji Džem ulazi u Rim, gde mu u susret izlaze kardinali, ceo papski dvor, zajedno sa diplomatskim predstavnicima. I on i pratnja su u slikovitoj istočnjačkoj nošnji, na dobrim konjima. Sutradan je papa primio vrlo ljubazno toliko željenog turskog princa u svečanu audijenciju. Džem je odbio da se pokloni pred papom kao što to čine svi drugi, i zagrlio se sa njim kao ravan sa ravnim i vladar sa vladarom.

Pjer D'Obison je postao kardinal, a njegov Red je dobio ne samo priznanje nego i druge, stvarne povlastice i koristi od pape.

Nekoliko dana docnije papa je primio Džema u privatnu audijenciju. Tu su razgovarali otvorenije Džem je izjavio da su ga vitezovi sa Roda prevarili i sve dosad držali u zatvoru. Molio je papu da ga pusti da ide u Egipat, gde mu živi majka i porodica. Džem je govorio tako potresno da su papi udarile suze na oči. On je tešio Džema lepim rečima, ali je na rečima sve i ostalo.

Velika diplomatska igra oko Džema nastavlja se i biva sve življa. Papa razvija svoju akciju za ostvarenje lige hrišćanskih vladara protiv Turske. U tom krstaškom pohodu Džem treba da odigra važnu ulogu, a Vatikan je za njega zlatna krletka. Matija Korvin traži Džema za svoj pohod protiv Turske. To isto čini i egipatski sultan, i nudi otkup od šest stotina hiljada dukata, i još šezdeset hiljada od strane Džemove majke.

Godine 1490. umire Matija Korvin. To je težak udarac ideji opšteg hrišćanskog pohoda protiv Bajazita. Bajazit, saznavši da je Džem u papinoj vlasti, šalje naročitog izaslanika u Rim. Papa ga prima u audijenciju i tu se otkrivaju sve laži i spletke D'Obisonove i izlaze na videlo sume novca koje je primao od Bajazita. Bajazit je tražio od pape da zadrži Džema kod sebe pod istim uslovima pod kojima su ga držali i vitezovi sa Roda, to jest uz izvesne političke ustupke i 40.000 dukata godišnje. Da bi isplatio sumu od 120.000 dukata, određenu za tri godine, izaslanik je imao nalog da lično vidi Džema i da se uveri da je živ i da je zaista tu. Džem pristaje da primi izaslanika, ali samo kao sultan, uz potpun ceremonijal. Sedeo je prekrštenih nogu na naročitom prestolu, okružen svojom pratnjom. Uz njega je bio jedan od kardinala. Bajazitov izaslanik je pao ničice pred Džem-sultanom i predao pismo i darove koje mu šalje brat. Pismo je pročitano Džemu na uho, a darove je, i ne pogledavši ih, dao svojoj pratnji da ih razdeli između sebe.

Inokentije VIII ne prestaje da radi na stvaranju lige protiv Turske, a Bajazit izvodi svoje planove protiv Ugarske i Venecije. U svemu tome Džemova ličnost igra veliku ulogu. Sultan šalje papi »koplje kojim je proboden Hristos na krstu« i druge skupocene mošti, tražeći od njega samo jedno: da drži u zatočenju Džema i da ga ne izručuje nikom drugom. A papa traži od Bajazita da ne napada hrišćanske zemlje, u protivnom slučaju on će iskoristiti Džema i staviti ga na čelo velikog pohoda protiv Turske.

Uto umire i papa Inokentije VIII. Za vreme dok je vršen izbor novog pape, Džem je zbog veće sigurnosti zatvoren u tvrđavu Sv. Anđela. Za novog papu je izabran dotadašnji kardinal Rodrigo Bordžija, poznat kao papa pod imenom Aleksandar VI.

Izgledalo je da su za turskog carskog sužnja nastala bolja vremena. On se sprijateljio sa papinim sinovima, kretao se sa više slobode, učestvovao u svečanostima. U hronikama i pismima kao i na slikama savremenika Džem je prikazan kao čovek od tridesetak godina, ali koji izgleda kao da ima preko četrdeset. Ugojen, taman u licu sa levim očnim kapkom potpuno opuštenim, tako da izgleda »kao čovek koji nišani«. Mračan je i plahovit, i nemilosrdan prema posluzi, odan je uživanjima, naročito piću, jer u njemu traži sna i zaborava.

U to vreme nastaju među zapadnim hrišćanskim vladarima novi veliki zapleti. Mladi francuski kralj Karlo VIII kreće sa vojskom u Italiju da zauzme Napuljsku Kraljevinu na koju polaže pravo, i da, kako tvrdi, odatle povede vojske hrišćanske lige u krstaški rat protiv Turske. Papa čini sve da njegov ulazak u Italiju spreči. U to vreme Aleksandar VI vodi pregovore sa Bajazitom i čak i od njega traži podršku protiv francuskog kralja. Bajazit mu šalje ugovorenu sumu od 40.000 venecijanskih dukata za godišnje izdržavanje Džemovo, a u naročitom ličnom pismu nudi mu 300.000 dukata ako mu izruči Džemov leš. Tu prepisku uhvatili su papini protivnici u Italiji i objavili je.

Karlo VIII prodire u Italiju. Osvaja brzo grad za gradom i poslednjeg dana 1494. godine ulazi u Rim. Papi ne ostaje ništa drugo nego da se sa mladim osvajačem sporazume, sa što manje štete i gubitka. Jedan od zahteva Karlovih bio je: da mu papa izruči »sultanova brata«, kojim i on namerava da se posluži u borbi protiv Bajazita. Pogodili su se da Karlo povede Džema sa sobom u svom pohodu na Napulj i docnije na Tursku. Ali papa je tražio da mu kralj Francuske da garantiju da će mu, po svršenom ratu, vratiti dragocenog zatočenika. Isto tako papa je osigurao ugovorom da onih 40.000 dukata koje sultan redovno šalje i dalje pripadaju njemu.

U svečanoj audijenciji papa je predao pred mnogobrojnim svedocima francuskom kralju Džema i njegovu brojem već sasvim neznatnu pratnju. Kad je papa tu odluku saopštio Džemu, on je izjavio da je rob i da mu je svejedno ko ga u ropstvu drži, papa ili francuski kralj.

Papa je nastojao lepim rečima da razuveri i umiri Džema, a Karlo VIII bio je pažljiv prema njemu i postupao sa njim kao sa vladaocem.

Kad je Karlo VIII krenuo dalje, protiv napuljskog kralja, poveo je sa sobom i Džema sa pratnjom i papinog sina Čezara, kardinala od Valencije, kao taoca. Ali na putu je lukavi Čezare pobegao, a Džem se razboleo. Bolovao je svega nekoliko dana. Umro je u Kapui, pre nego su stigli do Napulja.

Svojim pratiocima, koji su proveli sa njim sve godine robovanja, preporučio je da njegovo telo svakako prenesu u Tursku, kako se nevernici ne bi i njim mrtvim koristili. Izdiktirao je i pismo bratu Bajazitu u kome moli da dozvoli njegovoj porodici povratak u Stambol i da bude milostiv prema onima koji su bili njegovi verni pratioci u dugom ropstvu.

Karlo VIII naredio je da se Džemovo telo balzamuje i položi u olovni kovčeg.

Odmah se proneo glas da je papa otrovao Džema ili da ga je već otrovana i predao kralju. Venecijanski Senat požurio se da prvi izvesti sultana Bajazita o Džemovoj smrti, želeći da bude prvi koji moćnom sultanu javlja tu prijatnu vest.

Pohod Karla VIII završio se bedno. Karlo se vratio u Francusku, gdje je ubrzo i umro. Telo Džemovo ostalo je u vlasti napuljskog kralja. Oko tog mrtvog tela vodila se duga prepiska. Napuljski kralj je ucenjivao Bajazita. Javio se i papa Aleksandar VI i tražio svoj deo. Ali napuljski kralj je izvukao svu korist za sebe. To mrtvo telo poslužilo mu je da sklopi povoljan ugovor sa sultanom, i ono je tek u septembru 1499. godine najposle predano Bajazitu, koji ga je svečano sahranio u turbetu u Brusi, gde leže pokopani turski vladari.

VI

Ovo je samo okosnica Ćamilove priče, šturo i kratko kazana. Mnogo duže i življe i drukčije, i sa drugim smislom govoreno, bilo je ono što je fra Petar čuo od svog novog prijatelja. I sve se svodilo na jedno: postoje dva sveta, između kojih nema i ne može biti ni pravog dodira ni mogućnosti sporazuma, dva strašna sveta osuđena na večiti rat u hiljadu oblika. A između njih postoji jedan čovek koji je, na svoj način, u ratu sa oba ta zaraćena sveta. Carev sin, carev brat, car i sam po svom najdubljem uverenju i osećanju, i u isto vreme najnesrećniji od svih ljudi. Prvo izdan i poražen, a zatim prevaren i lišen slobode, usamljen i odvojen od svojih i od prijatelja, doveden u tragičan procep, a celom svetu na vidiku, kao na sramnom stubu, ali sa gordom rešenošću u sebi da u tom položaju istraje i da ostane ono što je, da ne izgubi svoj cilj ispred očiju i da ne popusti ni bratu-krvniku ni nevernicima koji ga podmuklo varaju, ucenjuju, prodaju i preprodaju.

Tu se fra Petar naslušao stranih imena gradova i moćnih svetskih ljudi, careva, kraljeva, papa, knezova i kardinala, što nikad u svom veku nije, prateći sve promene i pokrete u neobičnom životu Džem-sultana. On sva ta imena nije ni mogao zapamtiti i ponoviti. Često je bivalo da slušajući izgubi nit mladićevog pričanja i da ne zna više u toj priči ko je kome rod ni ko koga obmanjuje, kupuje i prodaje, pa čak i da prestane da prati pričanje, nego misli na svoju nevolju. Ali i tada bi se pravio kao da sluša, jer mu je žao čoveka kome je očigledno mnogo stalo da sve do kraja i potanko kaže.

A bilo je u tom pričanju i njemu potpuno nerazumljivih stvari, kao što su Džemovi stihovi o sudbini, o vinu i pijanstvu, o lepim dečacima i devojkama. Ćamil ih je recitovao napamet i kao da su njegovi rođeni. Bilo je i reči i mišljenja koja su ga zbunjivala i bunila, kao što su oštri Džemovi sudovi o papama i drugim crkvenim glavarima. Ali fra Petar je smatrao da ovo nije mesto ni trenutak da se sve to raspravi i istera na čistinu. Utoliko više što mu samom mnogo toga nije bilo jasno ni razumljivo. Treba čoveka pustiti da kaže sve. Njemu su ljudi oduvek, svuda pa i ovde, slobodno prilazili, brzo se povezivali s njim i lako mu se poveravali. A on je to primao kao prirodnu i razumljivu stvar i trudio se samo da sve pažljivo sasluša. Uvek pa i sad.

Ovo sa mladićem iz Smirne išlo je daleko i trajalo dugo. On se satima zaboravljao potpuno, pričajući sudbinu Džem-sultana, kao da se radi o nečem što treba da bude kazano što pre, još ovog trena, jer sutra već može biti dockan. Služio se čas turskim čas italijanskim jezikom, zaboravljajući, u brzini, da prevede francuske i španske citate koje je govorio napamet.

Razgovor bi počeo rano, u toploj senci jedne nastrešnice, koja je bivala sve kraća, a nastavljali bi ga po drugim sklonitim mestima velike avlije, bežeći od sunčane žege i glasnih i nasrtljivih apseničkih igara i svađa.

Fra Petar je primetio da mu Haim nikad ne prilazi za vreme tih razgovora, nego samo kad ga sretne samog. Ali se dešavalo da neki od apsenika priđe, kao u prolazu, i pokuša da uzgred čuje nešto od mladićevog šapata. Tada bi Ćamil odjednom zaćutao i kao mesečar, probuđen iz svog opasnog zanosa, padao u tupo ćutanje, isprekidano mehaničkim i neiskrenim »da, da!«, zatim se naglo i hladno opraštao beznačajnim rečima, i odlazio.

Sutradan bi se pojavio u tom istom raspoloženju, sa nejasnim tragovima nekih noćašnjih kajanja i odluka, mučaljiv i sav u sebe povučen, sa slabim osmejkom koji sve briše i ništa ne kazuje i sa običnim rečima o posve običnim stvarima. Ali to bi trajalo kratko. U toku razgovora njegovo neraspoloženje se neprimetno, neprimetno i za njega i za fra-Petra, menjalo. Ne znajući kako ni otkud ni zašto, on bi se opet predavao svojoj strasti i tiho i živo, kao da se ispoveda, govorio fra-Petru o Džemu i njegovoj sudbini.

Već trećeg dana bila je ispričana cela istorija, do tužnog i svečanog kraja, do svetlog, dostojanstvenog turbeta u Brusi, čiji su beli zidovi ispisani najlepšim surama iz Korana, kaligrafski stilizovanim u obliku čudnih cvetova i kristala. Ali tada je počelo pričanje izdvojenih prizora sa svim pojedinostima. Nizali su se Džemovi srećni i nesrećni dani, njegovi susreti i sukobi, ljubavi, mržnje i prijateljstva, pokušaji bežanja iz hrišćanskog ropstva, nade i očajanja, razmišljanja za dugih nesanica i zamršeni snovi u kratkim časovima spavanja, njegovi ponosni i gorki odgovori visokim ličnostima u Francuskoj i Italiji, gnevni monolozi u samoći i zatočenju, izgovoreni ne Ćamilovim nego drugim glasom.

Bez uvoda i vidljive veze, bez vremenskog reda, mladić bi počinjao da priča neki prizor iz sredine ili sa kraja Džemovog zatočenja. Govorio je tiho, oborena pogleda, ne vodeći mnogo računa da li ga njegov sabesednik sluša i da li može da ga prati.

Fra Petar se nije pravo ni sećao kad je u stvari počela ta priča bez reda i kraja. Isto tako nije odmah ni pravo primetio trenutak, teški i odlučni trenutak, u kom je Ćamil jasno i prvi put sa posrednog pričanja tuđe sudbine prešao na ton lične ispovesti i stao da govori u prvom licu.

(Ja! — Teška reč, koja u očima onih pred kojima je kazana određuje naše mesto, kobno i nepromenljivo, često daleko ispred ili iza onog što mi o sebi znamo, izvan naše volje i iznad naših snaga. Strašna reč koja nas, jednom izgovorena, zauvek vezuje i poistovećuje sa svim onim što smo zamislili i rekli i sa čim nikad nismo ni pomišljali da se poistovetimo, a u stvari smo, u sebi, već odavno jedno.)

U sve većoj nedoumici, sa zebnjom, žaljenjem, i teško prikrivanim nemirom, fra Petar je i dalje slušao priču. Kad bi se uveče odvojio od Ćamila i razmišljao o njemu i njegovom slučaju (a nemoguće je bilo ne misliti na to), on bi prebacivao sebi što ga jasno i odlučno ne zaustavi na putu koji očigledno ne vodi dobru, što ga ne prodrma i ne trgne iz njegove zablude. Pa ipak, kad bi se sutradan ponovo našli i kad bi mladić opet pustio maha svojim nezdravim predstavama, on bi ga opet slušao, sa lakom jezom i dubokim saučešćem, neprestano oklevajući da ga prekine i dozove k sebi. A i kad bi, sećajući se sinoćne odluke koju je smatrao svojom dužnošću, pokušao da skrene razgovor na drugi predmet ili da, kao slučajno, uzgrednom primedbom odvoji Ćamila koji govori od mrtvog Džem-sultana, činio je to slabo i neodlučno. Bilo mu ga je i suviše žao. Njegova urođena neposrednost i prostosrdačnost, kojom je inače uvek mogao svakom sve da kaže, bila je kao opijena i umrtvljena upornim mladićevim pričanjem. I stvar se uvek svršavala tako da bi fratar na kraju popustio i ćutke, bez odobravanja ali i bez glasnog otpora, slušao mladićev strastveni šapat. Ono što nije, što ne može i ne treba da bude bilo je jače od onog što jest i što postoji, očigledno, stvarno i jedino moguće. A i posle bi fra Petar opet prekoravao sebe što je i ovog puta popustio pred neodoljivim talasom ludila i što nije učinio veći napor da mladića vrati na put razuma. U tim trenucima osećao se kao sukrivac u tom ludilu i rešavao se da ono što je dosada propustio učini svakako već sutradan, u prvom podesnom trenutku.

To je trajalo pet-šest dana. Počinjalo je svakog jutra gotovo u isti sat, kao neka utvrđena ceremonija, i trajalo je sa dva-tri kraća prekida sve do predveče. Priča o Džem-sultanu i njegovim stradanjima i podvizima izgledala je neiscrpna. Ali jednog jutra Ćamil se nije pojavio. Izglédao ga je i čekao i nemirno hodao po svim odeljenjima Avlije. Dvaput mu je toga dana prilazio Haim sa svojim uvek istim uznemirenim žalbama i strahovanjima o nepravdama u Smirni i o uhodama i svakojakim zamkama ovde u Prokletoj avliji. On ga je slušao rasejano. A pri tom je mislio na odsutnog Ćamila.

Činilo mu se da ga vidi i čuje kako sinoć, pre rastanka, govori brzo kao da čita:

— Stojeći uspravno, u sjajnom svečanom odelu, na palubi broda koji je pristajao u Čivitavekiji i posmatrajući šarenu i protokolarno poređanu gomilu papske vojske i crkvenih dostojanstvenika, Džem je mislio živo i jasno, kako mislimo samo u časovima kad smo odvojeni od jednog boravišta a nismo stupili na drugo. Mislio je hladno o svojoj nesreći i gledao je jasno i nemilosrdno, onako kako čovek može da je sagleda samo kad je, skriven i neviđen, čuje iz tuđih usta.

Eto, svuda ga dočekuju strani ljudi kao živi zid njegove tamnice. A šta može da očekuje od tih ljudi? Možda sažaljenje? To je jedino što mu ne treba i što mu nikad nije trebalo. Saučešće koje su mu ponekad pokazivali retki dobri i plemeniti ljudi za njega je samo mera njegove zle sreće i besprimernog poniženja. I za pokojnike sažaljenje je teško i uvredljivo, a kako ga je tek snositi još zdrav i svestan svega, živ gledati u oči živim ljudima, da bi u njima pročitao samo jedno: sažaljenje?

Od svega što svet ima i jeste ja sam hteo da napravim sredstvo kojim bih savladao i osvojio svet, a sada je taj svet načinio od mene svoje sredstvo.

Da, šta je Džem Džemšid? Rob, to je malo rečeno. Rob, prosti rob kog vode na lancu od trga do trga, ima još uvek nade na milost dobrog gospodara ili na otkup ili na bekstvo. A Džem milosti niti može očekivati niti bi je mogao primiti sve i kad bi neko hteo da mu je da. Otkup? Za njega ne sakupljaju otkupe, nego naprotiv, plaćaju čitava bogatstva i sa jedne i sa druge strane da bi ostao rob i sredstvo i da se ne bi otkupio. (Izuzetak je njegova majka, nepokolebljiva, divna žena, stvorenje nad stvorenjima, ali ona svojim nemoćnim naporima samo uvećava teret njegovog poniženja.) Bekstvo? Teško beži i bezimeni rob iz lanca, ali kad beži, on ima uvek malo nade da će zavarati gonioce i da će se dokopati nekog svog sveta u kom će moći živeti kao slobodan i bezimen čovek među slobodnim i bezimenim ljudima. A za njega ne postoji mogućnost bekstva. Vaskoliki obitovani i poznati svet, podeljen na dva tabora, turski i hrišćanski, nema za njega pribežišta. Jer, tamo ili ovde, on može biti samo jedno: sultan. Pobednički ili poražen, živ ili mrtav. Zato je on rob za kog nema više bežanja, ni u mislima ni u snovima. To je put i nada manjih i srećnijih od njega. A on je osuđen da bude sultan, zarobljen ovde ili živ u Stambolu ili mrtav pod zemljom, ali uvek i samo sultan i jedino u tom pravcu bi mogao biti njegov spas. Sultan, i ništa ni za dlaku manje, jer bi to značilo isto što i ne biti, ni za dlaku više, jer više od toga nema. To je ropstvo od kog bežanja nema ni posle smrti.

Brod je udario tupo bokobranom o kamenu obalu. Tišina je bila tolika da se i to čulo i kao laka jeka prošlo obalom sa koje su svi, od kardinala do konjušara, netremice posmatrali stasitog čoveka sa belim, zlatom izvezenim visokim kaukom na glavi, kako izdvojen, na tri koraka ispred svoje pratnje stoji kao kip. I nikog nije bilo ko u njemu nije video sultana i ko nije uviđao da taj čovek ne može drugo biti, iako zbog toga propada.

Dok je to pričao, Ćamil se i sam digao. (Da ne bi dopustio da ga stražari ugone u sobu kao i ostale, on je obično sam polazio, nešto malo pre određenog vremena.) Posle uobičajenog kratkog pozdrava, nestao je u jednom od zavijutaka Proklete avlije, na kojoj su se po zabačenim uglovima već hvatale prve senke sumraka.

VII

Mladić se nije pojavio ni drugog, ni trećeg dana. A oko podne došao je Haim i, bacajući oprezne ispitivačke poglede svuda oko sebe, rekao da se sa Ćamilom »desilo nešto što ne valja«. Više od toga nije čak ni on umeo da kaže.

Tek dva dana docnije Haim, koji za to vreme nije mirovao, došao je sa već sklopljenom pričom o Ćamilovom nestanku.

Prvo je, smrknut i oborene glave, obilazio prostor oko fra-Petra u širokim pa sve užim i užim krugovima i elipsama, bacao ispod oka poglede oko sebe, trudeći se očigledno da svom razgovoru da izgled slučajnog susreta u prolazu i, naravno, ne sluteći koliko su te njegove »mere predostrožnosti« uzaludne i providne. Kad se primaknuo blizu, upitao je prigušeno:

— Jesu li vas saslušavali?

— Nisu — odgovorio je glasno fra Petar, kom su Haimove »mere« počele da bivaju dosadne.

Ali nadajući se da je Haim saznao nešto o Ćamilu, ponovi odmah blaže:

— Nisu. A šta ima?

Tada je Haim počeo da priča. Ispočetka se još držao kao čovek koji je zastao u prolazu, slučajno, i koji će odmah krenuti dalje, i bacao kratke poglede oko sebe, ali se malo pomalo sve više zaboravljao i govorio sve življe, ne podižući glas.

U tom što je kazivao bilo je doduše pojedinih nejasnih i neobjašnjivih mesta, ali zato su neka druga bila ispričana sa takvim i tolikim pojedinostima kao da ih je svojim očima gledao. Haim je sve znao, i video i ono što se nije moglo videti.

Kad se Ćamil sa prvim sumrakom povukao u svoju ćeliju, koju je čuvar za njim zaključao, bilo je još vidno u prostranoj sobi. U dva svetla, pokrivena sahana hladila se već postavljena večera kakvu drugi apsenici nisu dobijali. Sve je bilo kao i svako veče. Šetnja iz ugla u ugao i očekivanje sna za koji se zna da neće doći. Malo pomalo umukli su i poslednji šumovi dole u avliji. Mrak je progutao bele zidove i predmete i stegao ćeliju oko budnog čoveka. Stvarao se nov, noćni svet i u njemu su stali da se javljaju sitni, nestvarni glasovi i blesci od igre sluha i vida u tami i nesanici. U jednom takvom trenutku, on sam nije znao u kom, čulo se kao da spolja ključ traži i nalazi ključaonicu. Ali to nije bila više varka sluha. Vrata su se stvarno otvorila i slaba svetlost se pojavila na njima. U sobu su bez šuma ušla dva tamna čoveka. Iza njih je momak nosio malu uljanicu. On je odmah stao sa strane, podigao lampu, i ostao tako nepomičan.

Svetlost se rasporedila po svima. Jedan od one dvojice bio je ugojen; sve je na njemu bilo oblo i mekano: njegov spoljni izgled, glas i pokreti. A drugi je bio mršav, sav kost i mišić u mrkoj koži, velikih očiju zaklonjenih senkom i krupnih, strahovitih šaka koje su iskakale na svetlosti. Izgledali su kao dva lica dvolične sultanske pravde. Samo je prvi nazvao učtivo (jezivom učtivošću) dobro veče. I počelo je.

Opasno mekim glasom debeli činovnik je rekao da je prvo saslušanje bilo više formalne prirode i da su i odgovori bili takvi. Ali na tom, naravno, ne može ostati.

— Potrebno je, Ćamil efendija, da nam najposle kažete za koga ste skupljali podatke o Džem-sultanu i do u sitnice razrađivali način na koji se ostvaruje plan o buni protiv zakonitog sultana i halife i kako se pronalaze sredstva i putevi za otimanje prestola pomoću neprijatelja iz inostranstva.

— Za koga? — jeknuo je tiho mladić, već sav u stavu odbrane.

— Da, za koga?

— Za sebe, ni za kog drugog. Proučavao sam ono što je poznato u našim istorijama. Udubio sam se...

— A kako to da od tolikih predmeta o kojima pišu knjige i nauka vi odaberete baš taj?

Ćutanje.

(Haim je bio već zaboravio sav svoj oprez i govorio živo, uz nemirnu mimiku lica i pokrete ruku.)

— Slušajte — nastavio je mirno i preterano svečano debeli činovnik — vi ste pametan i školovan čovek iz ugledne kuće. Vidite i sami da ste se u nezgodnu stvar upleli — ili vas je neko upleo. Vi znate da i danas, kao i onda, sedi na prestolu sultan i halifa (neka mu bog podari dug život i svaki uspeh!) i da to nije dobar predmet ni za razmišljanje, a kamoli za proučavanje, pisanje i razgovore. Vi znate da reč ni kad je u najdubljoj šumi izgovorena ne ostaje na mestu, a pogotovu kad se napiše ili čak i drugima kaže, kao što ste vi po Smirni pisali i govorili. Nego objasnite nam stvar i kažite sve. Biće lakše za nas i bolje za vas.

— Sve to što vi govorite nema veze sa mnom ni sa mojim mislima.

Mladićev glas je zvučao iskreno, sa prizvukom ogorčenja. Činovnik je tada napustio svoj svečano otmeni stav i uzeo ton koji je za njega bio mnogo prirodniji:

— Čekajte malo! Ne može biti da nema veze. Sve ima veze sa svim. Vi ste čovek učen, ali ni mi nismo potpune neznalice. Ne preduzima se toliki posao slučajno ni bez nekog cilja.

Govorio je uvek samo onaj debeli. A Ćamil je sve više razmišljao o onom što čuje od ovog činovnika, i odgovarao nejasno, samo kao jeka.

— Cilja. Kakvog cilja?

— Pa baš to bismo i hteli da od vas čujemo.

Mladić ne odgovori ništa. Misleći da ga je pokolebao, debeli čovek nastavi samouvereno rastežući slogove.

— Dakle, molim vas!

To je bilo rečeno još tvrđe i suvlje, na neki nov način, sa prizvukom nestrpljenja i pretnje.

Mladić je bacao poglede u tamne uglove oko sebe kao da iza kruga ove slabe svetlosti traži nekog za svedoka. Mislio je kako da kaže jednu jedinu reč ili rečenicu koja bi razbila ovaj glupi nesporazum, sve objasnila, i dokazala da tu nema cilja i da on o svemu tome niti treba niti može da polaže računa, ponajmanje u ovaj čas, ovde i ovako. Mislio je da to i govori, a ćutao je. Ali su govorila oba činovnika (sad je progovorio i onaj mršavi), brzo, uporno, naizmenično.

— Govorite!

— Kažite, biće i za vas bolje i — jednostavnije.

— Recite sve, kad ste počeli.

— Dakle, sa kojim ciljem i za čiji račun?

Zasuli su ga pitanjima. Mladić je žmirkao od svetlosti i jednako bacao nemirne poglede u tamne uglove. Teško se snalazio, ne uspevajući da dobro razabere i odvoji pitanja. Ali odjednom primeti da mu je onaj mršavi prišao bliže, da je povisio ton i da mu govori *ti*.

— Ajde, ajde, govori!

Sva se njegova pažnja zaustavi na tom. Oseti se osramoćen, unazađen, oslabljen i još manje sposoban da se brani. Krivica i nesreća i nisu u nekom

njegovom »cilju«, nego u tom da čoveka dovedu (ili da se sam dovede) u položaj da ga o tom ispituju, i još ovakvi ljudi — hteo je da kaže. I mislio je da to govori, a ćutao je.

Tako je to išlo i trajalo dugo. Negde u toku te noći izvan vremena koje sunce odmerava svojim izlascima i zalascima i izvan svih ljudskih odnosa, Ćamil je priznao otvoreno i gordo da je istovetan sa Džem-sultanom, to jest sa čovekom koji je, nesrećan kao niko, došao u tesnac bez izlaza, a koji nije hteo, nije mogao da se odreče sebe, da ne bude ono što je.

— Ja sam to! — rekao je još jednom tihim ali tvrdim glasom kojim se kazuju presudna priznanja i spustio se na stolicu.

Debeli činovnik je ustuknuo naglim, nehotičnim pokretom, i zaćutao. Ali onaj mršavi kao da nije osetio ništa od tog sveštenog užasa pred čovekom koji se očigledno izgubio i tako se zauvek stavio izvan sveta i njegovih zakona. U svojoj tupoj i kratkovidoj revnosti mršavi policajac se polakomio da iskoristi slobodno polje koje mu je njegov pametniji drug ostavio. Postavljao je nova pitanja, sa namerom da izvuče iz mladića priznanje da je u Smirni ipak postojala neka zavera.

Sedeći na niskoj stolici bez naslona, Ćamil je izgledao iscrpen i sav utonuo u sebe. Mršavi činovnik je obigravao oko njega i unosio mu se u lice. Njemu se činilo sada da je pred njim telo bez volje i svesti sa kojim može da čini šta hoće. To ga je izazivalo i zavodilo da je postajao sve nestrpljiviji i bezobzirniji. U jednom trenutku on je položio, izgleda, jednu od one dve strašne šake na Ćamilovo rame. A mladić ga je, ogorčen i zgađen valjda tom uvredljivom intimnošću, oštro odgurnuo. Tada se u tren oka razvila prava tuča. Umešao se i drugi policajac. Ćamil se i branio i napadao snagom i žestinom koju niko nije mogao očekivati. U gužvi je oboren i momak zajedno sa svetiljkom koju je držao. A kad je uspeo da se izvuče iz ludog klupka od ruku, nogu i udaraca, on je istrčao napolje i, dok se u ćeliji vodila borba u mraku, uzbunio ceo čardak. (Od tog momka i od probuđenih apsenika i saznalo se u Avliji za noćni prizor sa mladićem iz Smirne, a što se u Avliji prošapuće to odmah dozna i Haim.)

Iste noći Ćamila su izneli na jedan od kapidžika Proklete avlije.

Živa ili mrtva? Kuda su ga preneli? — to je fra Petar, u svom uzbuđenju, samo pomislio. A Haim je već odgovarao i na ta pitanja.

Ako je živ, verovatno su ga preneli u Timarhanu, kraj Sulejmanije, gde se zatvaraju duševno oboleli. Tu će, među ludacima, njegova pričanja o sebi kao nasledniku prestola biti ono što su sve reči i razgovori ludaka, bezopasna bolesnička maštanja na koja se niko ne osvrće. A takav poremećen i bolestan čovek, uostalom, i ne živi dugo nego nestaje lako i brzo sa sveta, zajedno sa svojim nezdravim maštanjima, a da niko o tom nikom ne mora da polaže računa.

Međutim, ako je sukob bio teži i ako je mladić u svom otporu i u svojoj borbi sa dvojicom otišao daleko i ranio nekog od njih (a izgleda da je tako, jer su posle morali da peru sobu od krvavih tragova), onda je moguće da su i carski ljudi otišli još dalje, jer udarci se ovde ne mere i lako idu preko onog što je potrebno. U tom slučaju nesrećni Tahir-pašin sin već je u grobu. A takav grob, sa belim kamenom bez natpisa, ne govori ni o čemu, pa ni o carevima ni njihovim sporovima i borbama sa suparnicima.

Tek kad je ispričao sve do kraja, Haim se opet prisetio »opasnosti« koje ga okružuju i bez opraštanja, bacajući oko sebe ispitivačke poglede, otišao dalje, trudeći se da izgleda kao čovek koji bez cilja šeta po prostranoj avliji.

Fra Petar je stezao zube od nekog gorkog gneva na svoju sudbinu, na sve oko sebe, pa čak i na ovog nevinog Haima i njegovu večitu potrebu da sve saznaje, prenosi i raspreda do u tančine. Stajao je jednako u mestu i brisao ostudeneo znoj sa čela. Gledajući sa nesnalaženjem sivu, utabanu zemlju i bele zidove pred sobom kao da ih prvi put vidi, oseti kako mu celim telom ide hladan i tanak talas straha: da ga ne stanu ispitivati zbog razgovora sa Ćamilom i da ga tako po drugi put nevina ne uvuku u besmislenu istragu. Istina je da je ovaj Haim poremećen čovek i da vidi opasnosti i gde ih nema, ali sve može biti.

Brzo zatim tu pomisao potisnu druga: šta se moglo desiti sa Ćamilom? Sada ga opet neka bolna vrelina ispuni svega. Teško sažaljenje koje se ne da podneti ovako u nepomičnosti i potpunoj neizvesnosti. Oseti silnu potrebu da promeni mesto, da vidi i čuje druge ljude, koji su daleko od ovih zamršenih, tamnih priča iz Smirne; da vidi ljude, ma kakvi bili, samo da su izvan ove bezumne mreže koju pletu, zatežu i mrse između sebe bolesnici sišli s uma i carski policajci bez duše i pameti, a u koju se i on ni kriv ni dužan, evo, našao upleten.

Krenuo je niz avliju put zaklonjenih uglova i senki, gde su, u svađi, igri ili šalama, grajale rasturene gomile apsenika.

VIII

Posle dva-tri dana bilo je jasno da ga neće ispitivati zbog dugih razgovora sa Ćamilom. Znači da je sve svršeno i — pokopano. Nestalo je straha i iščekivanja, ali nije bilo ni lepše ni lakše. Naprotiv. Počelo je vreme bez Ćamila. Ne zaboravlja ga, ali oseća u sebi da mu se više ne nada.

Još je prava letnja vrelina. U Avliji sve kao i uvek. Jedne puštaju, drugi dolaze na njihovo mesto, a to se i ne primećuje. Svi su sporedni i nevažni. Avlija živi sama za sebe, sa stotinu promena, i uvek ista.

Svakog jutra okupljaju se u senci isti ili slični živi krugovi apsenika. Fra Petar zastane kod prvog »komšiskog« kruga. Tu je sve isto. Zaim se ženi i razvodi još uvek sve sa novim nekim ženama, i uvek ga jedni grubo uteruju u laž a drugi slušaju. On je bled, zelenkast i crn u licu, kao da boluje od žutice. A pogled mu, bez veze sa onim što govori, luta, jadan i lud od straha i skrivene pomisli na kaznu koja ga čeka, ako mu se dokaže ono za što ga optužuju.

I ostali pričaju o ženama, samo na drugi način. Najviše se čuje onaj atletski razvijeni čovek sa promuklim basovskim glasom. Ali on je za trenutak ućutkan i sluša zajedno sa ostalima kako postariji mornar priča o mladoj Grkinji koja je posluživala u njihovoj krčmi.

— Krupnijeg i čvršćeg ženska nisam video. Galija. Nosi grudi pred sobom kao dva jastuka. Kreću se za njom one dve puste polutine; samo melju. Svak pruža ruku i hvata gde može i koliko može. Ona se brani, brani je i gazda, onaj krezubi Grk, ali ko će mornarima vezati ruke. Malo malo pa uštinu. I najposle, morala je napustiti službu. Tako bar gazda kaže. A nije, nego je on, lisac, sklonio u svoju kuću i čuva za sebe. Grde ga mornari i uzdišu: »Ih, šteta, onakva žena, kô plast!« — »Kô plast, kô plast!« kaže Grk više za sebe. »Ali da je onako produžilo, da štipa ko stigne, šta bi bilo? Slamka po slamka, i plast bi razneli. Mangupi!«

— Ih — buni se promukli bas. — Ih, ih, kakvi ste! Samo o tim kafanskim droljama umete da govorite! I samo o gadnim stvarima! Ih!

Nastaje objašnjavanje, iz kog bas izlazi kao pobednik: svi ućutkavaju mornara i traže da bas nastavi neku priču koju je ranije bio započeo. I on nastavlja da priča nešto uzbudljivo i nejasno o nekoj ženi izuzetne lepote, rodom iz Gruzije, koja je ovde u Stambolu čuda počinila i mlada umrla.

— To je takav soj ljudi. Njena baba je bila lepotica na glasu. Ceo Tiflis je poludeo za njom. Jeste.

Sklonili su je kod rođaka u jedan zaselak, podalje od Tiflisa. I po njoj se taj zaselak i danas zove »Sedam nosila«, a pre toga se zvao drukčije, ne znam kako. Jer zbog nje i njene lepote palo je za pola sata sedam mrtvih glava oko njene kuće. Pobili se prosci i otmičari. Tri se porodice u crno zavile. A ona umrla od žalosti. Nije venula polako, nego kao mrazom pokošena. Prekonoć. Ali ni umirući nije htela da kaže koga je *ona* volela, ni da li je taj dotični jedan od onih poginulih ili je među živima. Eto, od te svoje babe nasledila je lepotu, stas, oči...

— Jeste — kaže neko iz kruga — to se zna da Gruzijanke imaju divne oči.

— Šta se zna? Otkud se zna? Šta znaš ti, slepac, o tim poslovima?

— Što da ne zna? Kao da si ti sam na svetu! — bune se neki glasovi.

— Ne prekidajte čoveka, nek priča! — traže drugi.

— Pričaj ti, adešu, i ne osvrći se na kojekoga.

Krupni čovek, krupna glasa, sa gnevnim pokretom ruke i sa grimasom gnušanja na licu, odbija.

— Mrzi me, more, da govorim. Šta vredi pričati ovom slepom kučetu?

Ali svi navaljuju i na kraju ga, kao uvek, nekako umiruju, tako da nastavlja priču o ženi iz Gruzije i njenim očima, još uvek kivan.

— I kad mi ko ovako kaže »imala je divne oči«, meni se lepo smrkne. Kakve oči, ćorav ti hodio! Kad pogledaš ta dva oka, ti i ne pomišljaš na ova dva videla što svaki od nas nosi u glavi, nego na dva nebeska polja od sunca i meseca senovita. Kakvih zvezda i oblaka, kakvih čuda ima na ta dva polja! Jadan adešu! Gledaš, i kameniš se i topiš se. Nema te! Zar to samo »dva oka«?! I ona, dabogme, gledaju, ali to je najmanje, to im je poslednje. Oči! Šta je ovo malo očiju u glavi što nosimo i što nam pokazuju da potrefimo u vrata i da ne pronesemo kašiku mimo usta? A šta su ona dva čuda nebeska? Tu poređenja nema. To se jednom desilo na ovoj zemlji; jednom pa nikad više. I bolje je. Manje muke i žalosti. Takve oči ne bi trebalo da umiru kao i ostale, ili ne bi trebalo da se rađaju na ovaj svet.

Čovek je odjednom zaćutao. Izdao ga glas. Iz kruga nije bilo reči ni primedbe. To je trajalo trenutak. A onda je opet nastala neka prepirka i smeh i zbrkan žamor izukrštenih glasova i sočnih psovki.

Prateći malo poizdalje razgovor u krugu, fra Petar je osećao nekog iza sebe. Kad se okrenuo da pođe, pred njim je stajao Haim.

Na svojim šetnjama po avliji on tako redovno nabasa na Haima koji, gonjen nemirom i sav ustreptao, neprestano menja mesto. Gde god dođe sa svojim zavežljajem stvari, njegova sumnja u sve i svakog već ga čeka tu. On odmah preduzima svoje »mere predostrožnosti«. A posle dan-dva napušta to mesto i traži novi i sigurniji ležaj. Pri susretima sa fra-Petrom nekad prođe kao da ga ne poznaje, nekad ga samo pozdravi lakim pokretom glave, značajno trepćući očima, a nekad priđe i razgovara slobodno, dok se opet nečeg ne priseti i ne krene dalje.

Tako je i sada sam stao pored fra-Petra i sam počeo razgovor o čoveku sa promuklim basom. I tu je već sve znao.

To je čovek niskog porekla koji je svojom velikom snagom i svojom umešnošću dospeo u društvo gospode. Nekoliko godina bio je prvak u rvanju, poznat u celoj Turskoj. Bio je vojni nabavljač, vlasnik kafana, pa posrednik u svakojakim poslovima. Veliku je paru taj preko ruke preturio. Inače, kockar i pijanica i naročito ženskar. Tako je uhvatio neku bolest. Nikad nije bio čistih ruku ni razlikovao svoje od tuđeg, ali nekako mu je prolazilo olako dok je bio u snazi i pameti. Ima dve-tri godine da je stao da pada sve niže i niže, počeo da gubi svaki račun. Žene mu ispile mozak i oronuo snagom. Najposle ga njegovo nekadašnje društvo pustilo niz vodu. Pomešao se sa najnižim kriminalcima. Tako, kao višestruki bankrot i varalica, i dospeo ovamo. Tek je drugi mesec da je tu, pod istragom, a lepo se vidi kako iz dana u dan sve više opada i kako mu ono malo pameti lapi. Više ne razlikuje ono što jeste i što može biti od onog što ne biva. I samo o ženama govori. To je bolest. On, očigledno, ne bi mogao ni zamisliti da može negde biti ženske ljubavi, ljubavne strasti ili samo pomisli, a da on ne učestvuje u njima. I topi se i nestaje kao parče šećera u vodi. Od nekadašnjeg siledžije i rasipnika nije ostalo gotovo ništa do ovo prazno prepiranje sa dokonjacima i stalna potreba za govorom i pričanjem. U poslednje vreme sve je osetljiviji, nekako se istanjio i profinio. Pričanje mu je sve življe i bogatije. Njegova nekad čuvena glasina sad je promukla, stalno uzbuđena i tronuta, na mestima sa suznim, grčevitim prekidima koje on uzalud zataškava i maskira svojim izdiranjem na one koji ga okružuju.

— Taj ne može više da govori. Popustili obruči i vidite da curi na sve strane. Gotov je!

Sigurnim, povišenim glasom, gotovo veselo, pričao je Haim i dalje o svemu i svačemu. Ali onda se odjednom trgnuo, pogledao kao probuđen oko sebe, trepnuo sa oba oka, dajući tako sabesedniku tajanstven i nerazumljiv znak, i bez pozdrava otišao dalje sporim korakom, oborene glave, kao čovek koji traži što nije izgubio.

A fra Petar produžuje svoju šetnju niz avliju, do nekog drugog kruga, pitajući se ima li igde razumna čoveka i razgovora, i tražeći, kao lek što se traži, malo zaborava i razonode.

Rečeno je napred, i istina je, da se život u Avliji stvarno ne menja nikad. Ali menja se vreme i s vremenom slika života pred svakim od nas. Počinje da se smrkava ranije. Javlja se strepnja od pomisli na jesen i zimu, na duge noći ili kišovite, hladne dane. I život je pred fra-Petrom uvek isti, ali kao neki uzan i sve slabije osvetljen hodnik koji se primetno ne menja, ali za koji se zna da sa svakim danom biva za prst-dva uži. Od toga nailaze na apsenika kratke ali neodoljive panike pod kojima klone i najtvrđi, bar za koji trenutak.

O tim danima fra Petar je pričao dugo. Podižući se s vremena na vreme i nameštajući se na jastuku, zagledan u snežnu daljinu i prateći sećanje u stopu, govorio je sniženim a jasnim glasom:

»Vidim, oduljilo se ovo moje tamnovanje na pravdi boga. Dok sam ono deverao s jadnim Ćamilom i brinuo zbog njega, nekako sam manje mislio na sebe i svoju nevolju. A sad ne mogu da se odbranim od toga. Opominjem sam sebe na strpljenje, ali strpljenje me izdaje. Duga noć, još duži dan, a teška misao. Najgore mi je što znam da sam nevin a niti me ispituju niti mi ko spolja šta javlja. Kad to pomislim, udari mi krv u glavu pa obnevidim i dođe mi da vičem na sav glas. Ali se stišavam, trpim i jedem se u sebi, i samo se pitam šta li me još čeka. Svašta mi iskače pred oči, samo izlaza ne vidim. Nigdje čovjeka da porazgovaram s njim, a ubi me nerad i besposlica. To mi je najgore. Nisam navikao. Ni knjige ni alatke. Raspitivao sam ima li kakvog posla za mene, da se popravi kahveni mlin, da se kuriše neki sahat. Šta bilo. Jer, od tog sam esnafa. Ali me čuvar gleda i riječi ne govori. Molim ga da pita starješinu. Sutradan, on mi kaže: »Sjedi s mirom i ne pominji to više!« I okrenu mi leđa. Htio sam da se pravdam, ali on se obazrije i odmjeri me ružno.

— Ono biva da neki nabavi krišom turpiju ili dlijeto, kako bi lakše odavde izišao, ali da ih mi sami nekom dajemo, to ne biva. Nisi to dobro smislio.

I rekavši to, pljunuo je i otišao. Ostao sam kao poliven. Htio sam da vičem za njim, da sam nevin i da ni pomišljao nisam na bježanje. Suze su mi navrle od neke sramote. Sam ne znam zašto. Ali kad sam malo razmislio, vidio sam da čovjek govori pravo. I krivo mi je bilo više na sebe nego na njega. Gdje mi bi pamet? Kad ljudi dopadnu ovog čega sam ja dopao, onda im niko ne može vjerovati. A ja zaboravio gdje sam!

I tako opet, dokon i brižan, čekaj da prođe dan i dođe noć koja prolazi još sporije.

Jednog dana pustiše i onu dvojicu trgovaca iz Bugarske i umjesto u progonstvo oni krenuše svojim kućama. Po običaju i radi sevapa pokloniše mi asuru na kojoj su ležali. Uzmi, kaže jedan, pa i tebe sunce da ogrije. A sve šapuće i zakreće glavu ustranu. Otišli su k'o dvije sjenke. Nisu smjeli ni da se raduju. Bez njih mi još teže. A kraj sve svoje brige jednako mislim i na Ćamila i njegovo pričanje i zlu sudbinu. Počinje da mi se priviđa.

Poranim ja tako, u samu zoru, i jedva čekam da se vrata otvore. Izađem iz onog smrada i one tjeskobe, umijem se na česmi, pa sjednem i uživam, dok još nije povrvio onaj narod iz svojih ćelija. A kakvo je svitanje u Stambolu! Kazati se ne može. To nit' sam prije toga vidio nit' ću ikad više viditi.

(Bog zar tako htio i dao svaku ljepotu dušmaninu!) Nebo porumeni pa siđe na zemlju; ima ga za svakog, za bogata i za siromaha, za sultana i za roba i apsenika. Sjedim tako i uživam i pušim, ako se nađe, a od duhana sve mi se glava zanosi. Dim oko mene, a uza me se kao privije Džem-Ćamil, neispavan, blijed, suznih očiju. I ja razgovaram s njim srdačno i prosto, kako nikad nisam mogao ni umio dok je bio tu i dok smo se viđali, onako kako bih razgovarao sa nekim mlađim od fratara iz mog manastira, kad ga napadne *taedium vitae**. Uhvatim ga za ramena i prodrmam.

— Uranio, zoru prevario! Svanulo, Ćamil efendija. Hej!

A on odmahuje glavom.

— Za mene je — kaže — a ponoć a zora, sve isto. Nema svanuća.

— Ama kako nema, bolan brajko? Ne huli i ne govori budalaštine. Dok god ima mraka, biće i svanuća. Vidiš li ti ovu ljepotu u boga?

— Ne vidim — kaže on oborene glave a glas mu se lomi.

A meni ga dođe žao pa ne znam šta bih učinio da mu pomognem. Oko nas sva Prokleta avlija sjajem prelivena.

— Ajde, jadan, ne govori što ne treba i ne griješi duše. Daće bog, ozdravićeš ti od te tvoje bolesti i još se u zdravlju i na slobodi svakog dobra i svake ljepote nagledati.

---

* Taedium vitae (lat.) = odvratnost prema životu.

A on samo obara glavu.

— Ne mogu ja — kaže — dobri čovječe, ozdraviti, jer ja i nisam bolestan, nego sam ovakav, a od sebe se ne može ozdraviti.

I sve tako govori koješta, zamršeno, i nejasno, ali tužno; najtvrđeg čovjeka da rasplače. Tješim ga uzalud. Korim ga očinski što ne vidi ono što je oko njega, a vidi ono čega nema. A pravo govoreći, nekako se i meni smrači jasno jutro. Pa opet okrećem na šalu. Vadim duhan.

— Ajde da zapalimo po jednu i da tresnemo rđom o zemlju, majka mu stara! Hoćemo li?

— Hoćemo — kaže on, više zbog mene — hoćemo!

I uzme da puši, ali ko zna gdje je njegova misao. A puši kao mrtvim ustima i gleda me kroz suze, nesretni Džem. Cigara mu se gasi.

Neko negdje vikne (to se dvojica pobila) i trgne me. Prenem se, a ono nikog pored mene nema. Moja se cigara ugasila, a ruka mi još ispružena. Pa to sam ja sâm sa sobom razgovarao! Uplašim se od ludila kao od zarazne bolesti i od pomisli da ovdje i najzdravijem čovjeku počinje s vremenom da se muti i priviđa. I stanem da se otimam. Branim se u sebi, naprežem se da se sjetim ko sam i šta sam, odakle sam i kako sam ovamo došao. Ponavljam sam sebi da osim ove Avlije ima i drugog i drugačijeg

svijeta, da ovo nije sve i nije zauvijek. I trudim se da to ne zaboravim i da ostanem kod te misli. A osjećam kako Avlija kao vodeni vrtlog vuče čovjeka na neko tamno dno.

Nije lako ni najtvrđem čoveku provoditi dan i čekati sumrak sa takvim mislima; a dan ne donosi ni promene ni nade. Jedino Haim ako priđe. On priđe svakog dana, ali sa njim ne može biti pravog razgovora. On, siromah, sve dublje tone u svoja mračna pričanja i uobražene strahove. Uzalud ga fra Petar svaki put pita da li je šta čuo o Ćamilu. Ništa ne zna, i više ga to ne zanima. On kao da se i ne seća mladića iz Smirne. U njemu sve vri od drugih, novih strahota i optužaba koje priča isto onako žustro i sa pojedinostima, kao da je sve sam gledao i preživeo, pa ih isto tako brzo zaboravlja. Izgleda da vaskoliki svet nema za njega dovoljno crnih vesti i nepravdi i stradanja. Sve ih on brzo u sebi preradi, isprića, i zaboravi.

Priđe Haim, posle čitavog rituala od nekih »mera«, sedne pored »jedinog čoveka kome se ovde može verovati«, a fra Petar se usiljava da bude veseo, tapše ga po ramenu.

— Šta je, Hajmo, razbibrigo moja, šta ima novo?

Ali Haim ga gleda ukočenim tamnim pogledom svojih po položaju nejednakih zenica, i kao da nije čuo njegove reči, kaže tmulim glasom:

— Slušajte, ja ne znam da li ste vi mislili o tom, ali meni se u poslednje vreme sve češće navraća misao: da ovde i nema zdrava čoveka pri čistoj pameti. Verujte! Sve sam bolesnik i ludak, i stražari i apsenici i špijuni (a gotovo svi su špijuni!), da i ne govorim o najvećem ludaku, Karađozu. U svakoj drugoj zemlji na svetu on bi bio odavno u ludnici. Ukratko, sve ludo, osim vas i mene.

Glas mu je drhtao. To prisili fra-Petra da podigne oči i da ga bolje pogleda. Haim je bio još mršaviji, uvek jednako neobrijan, sa crvenim i suznim očima, kao da je dugo sedeo kraj nekog dimljiva ognjišta. Glava mu je lako podrhtavala, a glas je bio siktav i prigušen.

— Sve sam ludak, časti mi!

Fra Petar oseti nelagodnost, i laku jezu uz potiljak. Učini mu se, za trenutak, da Prokleta avlija zaista nema izlaza.

A desilo se da je tog istog dana dobio prvu i radosnu vest spolja.

Šeta, kao svakog jutra, po avliji. Dva mlada apsenika, dečaci gotovo, jure jedan drugog u trku, praveći krugove oko fra-Petra i zaklanjajući se za njega. Bilo mu je nezgodno, a krugovi su se sve više sužavali. I pre nego je uspeo da se skloni od obesnih mladića, jedan od njih se, onako u trku, priljubi sasvim uz njega, kao uz živ zaklon, i fra Petar oseti kako mu tutnu u ruku neku savijenu hartiju. Mladići produžiše svoju trku dalje od njega, a on se, zbunjen i uplašen, povuče u dno avlije. Na hartiji je pisalo turski, nepoznatom rukom: »Perkan će biti pušten na slobodu za dan-dva.«

Nemirno je proveo taj dan i noć za njim. Po svemu je bilo jasno da je samo fra Tadija mogao biti taj koji je poslao ovu vest.

A sutradan je zaista došao čuvar i rekao mu da skupi svoje stvari i da se spremi za putovanje. Predveče je izveden i otpremljen — u progonstvo u Akru. Sve i da nije bio siguran da ceduljica potiče od fra-Tadije, sad bi se uverio, jer taj nikad ništa u životu nije tačno predvideo.

Te noći je fra Petar sa azijske obale, gde je trebalo da se prognanici iskupe pre polaska, video prvi i poslednji put Carigrad u svoj njegovoj sili i lepoti. — Vazduh je bio mlak i sladunjav. Čovek se osećao zbunjen i izgubljen među dve desetine saputnika. Noć bez zvezda i meseca. A pred njima se celom jednom stranom mračnog vidokruga dizao večernji Stambol, nalik na vatromet koji je zastao u poletu. Bio je ramazan i na munarama svih džamija goreli su kandilji trepćući kao pravilna sazvežđa iznad bezbrojnih gradskih svetlosti. Većina osuđenika je sedela oborene glave. Neki su već ležali. Fra Petar je jedno vreme gledao to što je danju Stambol a što se sada moćno i izazovno propinje kao iskričav talas put nevidljivog neba, u beskrajnu noć. (Koliko je trebalo da se užegu tolika svetlila? Ko će ih ikad moći pogasiti?) Izgledalo mu je da tu nema nigde mesta za Prokletu avliju, a ipak ona je tamo negde, na jednoj od onih malih tamnih površina, među

gusto razasutim svetiljkama. Zamoren, on se najposle okrenuo na drugu stranu, ka mračnom, nemom istoku, ali i tu kao tamo na osvetljenom vidiku bila je misao o Prokletoj avliji. Ona je pošla sa njim na put i pratiće ga na javi i u snu, do Akre, za vreme boravka u Akri, i posle toga.

— I u Akri sam svašta vidio i doživio. Nešto sam ti i pričao, a imalo bi da se priča još. Tu sam dosta prognanih ljudi sreo, svake vjere i svakog naroda, i krivaca i, još više, nevinih. Mnogi su od njih proveli po nekoliko mjeseci u Prokletoj avliji i poznavali Karađoza. A jedan mlad čovjek iz Libana uhvatio mu je i hod i glas, pa bismo se iskidali od smijeha kad bi ispred nas šetao i vikao: »Što kažeš, ni kriv ni dužan nisi? E, to je dobro, baš takav nam jedan treba!« To je bio debeljušan čovjek, širi nego duži, velike obrijane glave sa naočarima od debelog stakla, i sav nekako od šale i smijeha. Bio je kršćanin. A kad smo se malo bolje upoznali, i ja mu se rekao ko sam i odakle sam, uvidio sam da je mnogo pametniji i opasniji nego što se pokazuje. Političar neki, izgleda. Šali se, šali, pa istom sjedne do mene i kaže kroz smijeh: »Ah, dobar je, dobar Karađoz.« Ja se čudim: »Kako dobar, jadna mu dobrota!« »Ne, ne, to je pravi čovjek na pravom mjestu u današnje vrijeme«, odgovara on. I onda mi kaže sasvim drugim glasom, na uho: »Ako hoćeš da znaš kakva je neka država i njena uprava, i kakva im je budućnost, gledaj samo da saznaš koliko u toj zemlji ima čestitih i nevinih ljudi po zatvorima, a koliko zlikovaca i prestupnika na slobodi. To će ti najbolje kazati.« — Sve mi to govori kao uzgred, pa se odmah diže i s rukama u džepovima šeta i viče kao Karađoz i sve nas nagoni na smijeh. A u toj šali i smijehu ja sam uvijek mislio na Ćamila i teško mi je bilo što nemam s kim da razgovaram o njemu. Jer nikad mi, čini mi se, živa čovjeka nije bilo tako žao.

Osam meseci je ostao fra Petar u Akri. I tek tada je na zauzimanje svojih fratara i nekih uglednih Turaka pušten i vratio se u Bosnu, u isto doba godine u koje je i krenuo iz nje godinu dana ranije, zajedno sa fra-Tadijom Ostojićem koji je za sve to vreme ostao u Carigradu i radio na sve strane da ga oslobodi.

I tu je kraj. Nema više ničeg. Samo grob među nevidljivim fratarskim grobovima, izgubljen poput pahuljice u visokom snegu što se širi kao okean i sve pretvara u hladnu pustinju bez imena i znaka. Nema više ni priče ni pričanja. Kao da nema ni sveta zbog kog vredi gledati, hodati i disati. Nema Stambola ni Proklete avlije. Nema ni mladića iz Smirne koji je jednom umro još pre smrti, onda kad je pomislio da je, da bi mogao biti, nesrećni sultanov brat Džem. Ni jadnog Haima. Ni crne Akre. Ni ljudskih zala, ni nade i otpora koji ih uvek prate. Ničeg nema. Samo sneg i prosta činjenica da se umire i odlazi pod zemlju.

Tako izgleda mladiću pored prozora, kog su za trenutak zanela sećanja na priču i osenila misao o

smrti. Ali samo za trenutak. Najpre slabo pa onda življe, kao u sporom buđenju, do svesti mu sve jače dopiru glasovi iz susedne sobe, nejednak zvuk metalnih predmeta što tupo padaju na gomilu i tvrdi glas fra-Mije Josića, koji diktira popis alata, zaostalog iza pokojnog fra-Petra.

— Dalje! Piši: jedna testera od čelika, mala, njemačka. Jedna!

IVO ANDRIĆ

PROKLETA AVLIJA

*

Izdavači:

Mladost izdavačko knjižarsko poduzeće
Zagreb, Ilica 30

Svjetlost izdavačko preduzeće
Sarajevo, Radojke Lakić 7

Prosveta izdavačko preduzeće
Beograd, Dobračina 30

Državna založba Slovenije
Ljubljana, Mestni trg 26

*

Stamparski zavod »Ognjen Prica«, Zagreb — 1967.